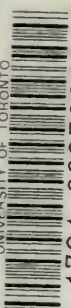

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00670847 3

Nyāyabindutīkatippaṇī

B

132

N₈N₉

BIBLIOTHECA BUDDHICA. XI.

NYĀYABINDUTĪKĀTIPPAṆĪ

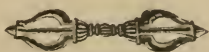
ТОЛКОВАНИЕ НА СОЧИНЕНИЕ ДАРМОТТАРЫ

NYĀYABINDUTĪKĀ.

САНСКРИТСКИЙ ТЕКСТЪ СЪ ПРИМѢЧАНІЯМИ

ИЗДАТЬ

Ө. И. Щербатской.

ST.-PÉTERSBOURG, 1909.

Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences:

J. Glasounof et **C. Ricker** à St.-Pétersbourg,

I. Oglobline à St.-Pétersbourg et Kief,

I. Karbasnikof à St.-Pétersbourg, Moscou, Varsovie et Vilna,

N. Kymmel à Riga,

Luzac & Cie. à Londres,

Voss' Sortiment (**G. W. Sorgenfrey**) à Leipsic.

Prix: 1 Rbl. = 2 Mrk. 50 Pf.

Imprimé par ordre de l'Académie Impériale des Sciences.
Février, 1909. S. d'Oldenbourg, Secrétaire Perpétuel.

Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.
Vass.-Ostr., 9 ligne, № 12.

BIBLIOTHECA BUDDHICA. XI.

NYĀYABINDUṬĪKĀTIPPAṆĪ

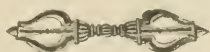
ТОЛКОВАНИЕ НА СОЧИНЕНИЕ ДАРМОТТАРЫ

NYĀYABINDUṬĪKĀ.

САНСКРИТСКИЙ ТЕКСТЪ СЪ ПРИМѢЧАНІЯМИ

ИЗДАТЬ

Ө. И. Щербатской.

ST.-PÉTERSBOURG, 1909.

Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences:

J. Glasounof et C. Ricker à St.-Pétersbourg,

N. Oglobline à St.-Pétersbourg et Kief,

N. Karbasnikof à St.-Pétersbourg, Moscou,
Varsovie et Vilna,

N. Kymmel à Riga,

Luzac & Cie. à Londres,

Voss' Sortiment (G. W. Sorgenfrey) à
Leipsic.

Prix: 1 Rbl. = 2 Mrk. 50 Pf.

B

132

N8 N9

1127228

Предисловіе.

Предлагаемый текстъ комментарія на сочиненіе Дармоттары *Nyāyabinduṭīkā* изданъ на основаніи только одной рукописи, представляющей собою списокъ, сдѣланный въ Джессалмиръ, по заказу покойнаго проф. Бюлера, для *Bombay Government Collection*, во время его перваго путешествія по Индіи въ поискахъ старинныхъ рукописей. Важное значеніе этого текста, какъ для пониманія сочиненія Дармоттары, такъ и для исторіи буддійской философіи вообще, было уже отмѣчено покойнымъ Питерсономъ (см. предисловіе къ изданію *Nyāyabinduṭīkā* стр. VIII—IX и *Journal Bombay Branch Royal Asiatic Society* vol. XVII, part. II, стр. 48 и слѣд.).

Списокъ сдѣланъ на 22 листахъ большого формата, довольно небрежно, плохимъ почеркомъ, съ многочисленными описками и вставками. Заглавія нѣтъ, вмѣсто чего впереди текста читаются слова श्रीकृतिः, очевидно принадлежація одному изъ переписчиковъ и, повидимому, указывающія на то что онъ не былъ ни буддистомъ, ни джайномъ. У Бюлера нашъ текстъ носитъ заглавіе *Dharmottaravṛtti*, но въ списокъ такого заглавія нѣтъ, и возможно, что оно было сообщено ему въ этой формѣ завѣдывавшимъ Джессалмирской библіотекой, на основаніи того, что по содержанію сочиненіе представляетъ собой комментарий на сочиненіе Дармоттары, которое въ свою очередь, является толкованіемъ на сочиненіе Дармакирти.

Имени автора въ рукописи также не имѣется, равно мы не встрѣчаемъ о немъ никакихъ свѣдѣній или догадокъ ни у Бюлера, ни у Питерсона. Причина очевидно та, что рукопись обрывается немного раньше конца первого *parischeda*, гдѣ должно было, по принятому порядку, стоять имя автора.

Недавно, проф. Шридаръ Бхандаркаръ посѣтилъ Джесалмиръ съ той же цѣлю, съ которой пріѣзжалъ туда, въ свое время, проф. Бюлеръ; ему удалось проникнуть въ большой джайнскій бхандаръ *bṛhajjānakosa*. Въ своемъ *Report of a Second Tour in search of Sanscrit Manuscripts, made in Rajputana and Central India in 1904—5 & 1905—6* (Bombay 1907), онъ сообщаетъ о немъ слѣдующіе небезынтересные факты¹⁾. Со времени посѣщенія Бюлеромъ, бхандаръ, въ продолженіи болѣе 30 лѣтъ, былъ запертъ и никто туда не проникалъ. Самъ Бюлеръ жаловался²⁾ на крайнее упорство (*very tough*) джайновъ Освальскаго панча, которому принадлежитъ бхандаръ; они чинили ему всякія препятствія, и съ большой неохотой позволяли знакомиться съ рукописными сокровищами бхандара. Бюлеру былъ показанъ списокъ, составленный за 90 лѣтъ до его пріѣзда, въ которомъ значилось 422 различныхъ сочиненій. Онъ сразу замѣтилъ, что списокъ былъ неполный, и предположилъ, что, первоначально, собраніе должно было заключать въ себѣ отъ 450 до 460 сочиненій. «Теперь, отъ этого чуднаго собранія», говоритъ онъ, «сохранились лишь остатки; въ немъ еще содержится до 40 связокъ хорошо сохранившихся рукописей на пальмовыхъ листахъ, масса оборванныхъ и разрозненныхъ пальмовыхъ листовъ 4 или 5 маленькихъ ящичковъ съ рукописями на бумагѣ, и нѣсколько дюжинъ связокъ разорванныхъ и безпорядочныхъ бумажныхъ листовъ».

1) Стр. 12—13.

2) *Ind. Antiquary* IV, p. 81—82.

Бхандаркару, при помощи сильных протекцій, удалось увидеть, въ томъ же бхандарѣ, до 2200 сочиненій. Очевидно, что Бюлеру было показано далеко не все, что въ немъ хранилось. Въ списокѣ новыхъ рукописей, найденныхъ тутъ пр. Бхандаркаркомъ, между прочимъ, значится: Dharmottaraṭīpparaṇī (i. e. commentary on Dharmottarācārya's Nyayabindu (?)) by Mallāvādyācārya. Врядъ ли возможно сомнѣніе въ томъ, что это сочиненіе тождественно съ той Dharmottaravṛtti, списокъ съ которой былъ сдѣланъ по заказу проф. Бюлера. Видъ, въ которомъ, намѣренно, былъ ему представленъ бхандаръ, въ достаточной степени объясняетъ то обстоятельство, что ему попался въ руки лишь отрывокъ сочиненія, безъ заглавія и имени автора. Заглавіе, сообщенное ему не точно по содержанію, доказываетъ, что библіотекарю оно было извѣстно. Наконецъ самый терминъ ṭīpparaṇī указываетъ на то, что данное сочиненіе является комментариемъ на комментарий, и трудно предположить существованіе нѣсколькихъ такихъ супер-комментаріевъ на данное сочиненіе въ одной библіотекѣ. Въ нашемъ изданіи заглавіе восстановлено согласно съ такимъ предположеніемъ. Что касается до имени автора, сообщаемого Бхандаркаркомъ, то такое имя, если оно прочитано вѣрно (?)¹⁾, до сихъ поръ нигдѣ не встрѣчалось.

Несомнѣнно, что рукописныя сокровища большого Джессалмирскаго бхандара могутъ разъяснить намъ, какъ этотъ, такъ и многіе другіе вопросы, но для этого намъ остается терпѣливо ожидать благопріятнаго поворота въ отношеніи джайнской іерархіи къ европейской наукѣ.

Проф. Якоби самоотверженно помогалъ намъ въ восстановленіи текста; его тонкой проницательности обязаны мы тѣмъ, что во многихъ, весьма трудныхъ, мѣстахъ удалось добиться исправнаго текста и болѣе или менѣе вѣроятнаго его пониманія.

1) Не слѣдуетъ ли читать Mallāvādyācārya, или Mallāgyācārya, что указывало бы на то, что авторъ не былъ буддистомъ?

Академикъ С. Θ. Ольденбургъ любезно взялъ на себя трудъ чтенія одной корректуры, и его зоркому вниманію слѣдуетъ приписать отсутствіе въ нашемъ текстѣ не малаго числа всегда возможныхъ и досадныхъ опечатокъ. Обоимъ этимъ лицамъ считаемъ долгомъ выразить нашу глубокую признательность.

Θ. Щербатской.

आचार्यधर्मोत्तरकृताया न्यायविन्दुटीकायाः टिप्पणी ।

सर्व एव हि विशिष्टो जनः शास्त्रारम्भे¹⁾ स्वेष्टदेवतास्तुतिं²⁾ कृतवान् । तथाप्येवार्थ-
धर्मोत्तरः सदाचारानुवृत्तिमात्मनः ष्यापयन्स्वेष्टदेवतास्तुतेऽप्युपचयं³⁾ ततश्च शास्त्रस्या-
विघ्ने परिसमाप्तिं व्याख्यायाः⁴⁾ श्रोतृणां स्तुतिपुरःसरया प्रवृत्त्या पुण्यातिशयोत्पादना-
त्पारार्थ्यं⁶⁾ चालोच्य⁷⁾ बुद्धस्य भगवतः स्तुतिमारब्धवान्⁸⁾ 'जयन्तीत्यादि (1. 2) । अनेन श्लोकेन
बुद्धस्य भगवत एव पूजा स्तोत्रतः । नास्येषां • निर्दिष्टगुणोद्भवात् । स्तोत्रमपि स्वपरार्थ- 5
संपत्तये⁹⁾ संभवतीति । पूर्वं स्वार्थसंपदं भगवतो दर्शयति जयन्ति ज्ञातिव्यसनेत्यादिना सुग-
तपर्यत्नेन । मनस्तमस्तान्वेत्यादिना परार्थसंपदम् । जयन्ति जयं कुर्वन्ति वाच इति संबन्धः ।
कस्य वाच इत्याह । सुशब्दो ऽत्र शोभने¹⁰⁾ ऽतिशये ऽपुनरावृत्तौ च वर्तते ऽनेकार्थत्वान्निपा-

1) MS. सात्रा ॥ 2 буквы не ясны.

2) MS. स्तुते.

3) MS. °पचपस्ततश्च.

4) MS. व्याख्याह.

5) MS. स्तुतिः.

6) MS. °नाद्यापारार्थ्यं.

7) MS. वालोच्य वु°.

8) MS. भगवत.

9) MS. संपत्त्या.

10) MS. शोभने.

तानाम् । तदपमर्थः । शोभनं गतः सुगतः सुचरितवत्¹⁾ । अतिशयेन गतः सुगतः²⁾ सुपरिपूर्ण-
घटवत् । षण्णरावृत्त्या गतः सुगतः प्रदीपवत् । किंविशिष्टस्य तस्येत्याह । रागाद्यरा-
तेरिति (1. 4) । रागशक्तिरादौ³⁾ स आदिर्येषां द्वेषादोनां ते रागादयो भवन्ति क्लेशाः । तेषा-
मरातिः शत्रुः । यतो भगवता सर्वक्लेशा निःशेषं निर्दग्धा यत एव रागाद्यरातिर्भगवानत
5 एव जगते⁴⁾ त्रिधातुकजीवलोकास्य विज्ञेता । अनेन स्वार्थसंपत्सोपाया दर्शिता । किंविशि-
ष्टस्य जगतो विज्ञेतुरित्याह । ज्ञातिव्यसनेत्यादि (1. 2) । व्यसनमनर्थसंजननम्⁵⁾ । ज्ञातौ व्य-
सनमिति सप्तमीति योगविभागात्समासः । तत्राभिलाष इति यावत्⁷⁾ । देवो ऽहं स्यां⁸⁾ मनुष्यो
ऽहं स्यामित्यभिलाषः । यद्वा विविधमनेकप्रकारेणास्यते क्षिप्यत इति व्यसनम् । सामा-
न्येन कर्मसाधनम् । पश्चाज्ज्ञातिशब्देन विशेषणसमासः । ज्ञातिरेव व्यसनम् । ज्ञात्या व्यसनं
10 विशिष्यते । तेन ज्ञातिशब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः । ज्ञातिव्यसनस्य प्रबन्धः प्रवाहः ।
तस्य प्रसूतिः¹⁰⁾ प्रसवमुत्पत्तिः । तस्या हेतुः कारणां जगतस्य जगतो¹¹⁾ विज्ञेतुरिति । तत्रायं
समुदायार्थः । यस्माच्छोभनादिना गतो भगवानत एव रागाद्यरातिः । यत एव निर्दग्धक्लेशो

1) मुचरवत्.

2) Это слово вставлено на поляхъ.

3) MS. रागशक्तिरघादौ (sic!).

4) MS. जगत्त्रै°.

5) MS. व्यसनमनर्थासंजननं.

6) На основании Рāṇ. II, 1, 40 нельзя образовать такого *taṭpuruṣa*, по-
тому авторъ допускаетъ въ этой сутрѣ *yogavibhāga*; тогда на основании
первой ея части оправдывается образование всякихъ *sapramāṣamāsa*, вторая же
служить специально для образования тѣхъ, которые слагаются съ *śaunḍādī*.

7) MS. यावान्.

8) MS. स्यात्मनुष्यो.

9) MS. विवधम°.

10) MS. प्रस्ततिः.

11) MS. जगतो.

12) MS. निर्दग्द° (sic!).

ऽतो जगतो विजेतेति¹⁾ । किंविशिष्टा वाचो जयतीत्याह²⁾ । मनस्तमश्त्यादि (1. 5) । मन-
सो विकल्पविज्ञानस्य । तृणाविद्या तम एव । तम इति कृत्वा न गमतया तमो ऽन्धकारो
घटादिप्रतिबन्धं करोति । तदाविद्यापि विपरीतग्राहितया प्रतिबन्धं करोति । तेनो-
र्भावस्तानवम् । इगत्ताच्च⁵⁾ लघुपूर्वादित्यण् । मनस्तमसि तानवं षष्ठीसमासो वा वचनप्रमाथो
द्रष्टव्यः । मनस्तमस्तानवमादधानास्तनुत्वं कुर्वाणाः सकलग्नस्य श्रुतिचित्ताभावनाक्रमेण 5
सुगतस्य वाचः सूत्राभिधर्मविनयत्रिपिटकस्वभावा जयन्ति । जयः पुनस्तासां तीर्थिकशा-
स्त्राभिभवलक्षणः । यस्माद्भगवत्प्रवचने प्रमाणपरिच्छिन्न उपायो विमुक्तिलक्षण उपेयश्च
निर्दिश्यते तेषां चागम⁹⁾ उपायोपेययोः प्रमाणरहितत्वात्ततो भगवत एव वाचो जयन्ति ।
नान्येषामिति भगवतः स्तुतिः ।

सम्यग्ज्ञानेत्यादिना (1. 5) विनीतदेवव्याख्यां दूषयति । यतो ऽभिधेयस्यैव 10
प्रयोजनं न सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तेः शास्त्रप्रयोजनस्य प्रयोजनम् । सर्वपुरुषार्थसिद्धिव्युत्पत्तेः¹¹⁾
सम्यग्ज्ञानपरिज्ञानस्यैव¹²⁾ प्रयोजनम् । सर्वपुरुषार्थसिद्धिः प्रयोजनं येन स्यात्प्रयोजनप्रयो-
जनं । तेन च प्रयोजनप्रयोजनमाख्यातमिति दूषितं सामर्थ्यात् । अथ कस्मात्प्रकरणा-
द्याभिधेयप्रयोजनमि (1. 6) त्येवमुक्तं । न पुनः प्रकरणस्य शरीरप्रयोजनमित्याह ।

1) MS. ऽतो तेति; пропущено: जगतो विजे.

2) MS. किंविशिष्टवाखा.

3) MS. तमे.

4) MS. तेनो°.

5) MS. °मिगत्तल लघु°. v. Pāṇ 5, 1, 131.

6) MS. स्कन्धाभि°.

7) MS. तीर्थिका शा°.

8) MS. य यस्मा°.

9) MS. चागमने.

10) MS. °रक्तत्वा°.

11) MS. सर्वपुरुषार्थसिद्धिव्युत्पत्तेः.

12) MS. °परिज्ञानमेव.

द्विविधं ह्येत्याह (1. 6—7) । यतो द्विविधं प्रकरणस्य शरीरं प्रकरणस्य स्वभावः
 तस्मादभिधेयेति विशेषणं कृतम् । ननु यथाभिधेयस्य प्रयोजनं चिन्त्यते तथा शब्दस्यापि
 किमिति न चिन्त्यते¹⁾ इत्याह । तत्रेत्यादि (1. 7) । तत्प्रतिपत्तय (1. 8) इत्यभिधे-
 यप्रतिपत्तये । संदर्भो रचनाविशेषः । अपिशब्दार्थसंदर्भो ऽपि गृह्यते । परीक्षेति परी-
 5 द्यते ऽनयेति परीक्षा शास्त्रमुच्यते । अनेने- (1. 10) त्यादिवाक्येन । यस्मादित्यादिना
 समुदायार्थं दर्शयति । अत्रेत्यादिवाक्येन । ननु च यत्राभिधेयप्रयोजनं प्रेक्षावतां प्रवृत्तावङ्गं
 तथा संबन्धादीन्यपि । अतस्तानि किमिति न कथ्यन्ते²⁾ इत्याह । अस्मिन्न- (2. 3) भिधे-
 यप्रयोजने कथिते तान्यपि सामर्थ्यात्कथितानि भवन्तीत्यर्थः । अभिधेय एव भागो ऽऽः
 संबन्धादिराशेः । तस्य प्रयोजनं कथयतीत्यर्थः । तदर्शयति । अभिधेयप्रयोजनमेव साक्षाद्वा-
 10 च्यतया निर्दिश्यते । अभिधेयादीनि तु तद्विशेषणतया । चोदकेन प्रधानवाच्यतयाभिधेया-
 दीन्यपश्यतां चोदितम् । सामर्थ्यात्ततया प्ररिक्तं सिद्धातवादिना । न चैकेन वाक्येना-
 र्थत्रयं साक्षाच्छक्यते⁴⁾ दर्शयितुमिति दर्शयति । नविदमित्यादि (2. 6) । एकं त्वित्यादि
 (2. 7) वाक्यं प्राधान्येनैकं वदद्भिधेयव्युत्पत्तिप्रयोजनसंबन्धार्थत्रयं प्रतिपादयति । तत्र
 तदित्यादिना (2. 7) । अपोद्धारणावयवार्थं⁶⁾ दर्शयति तत्रेत्यादिवाक्ये । ननु च तद्युत्पत्तिः
 15 क्रियत⁷⁾ इत्येवं युज्यते वक्तुं । किमिति⁸⁾ तद्युत्पत्त्यत इति णिच्⁹⁾ निर्देश इति । तत्फलमाह ।
 प्रयोजनं चात्रेत्यादि (2. 8) । अत्रेति प्रकरणे वक्तुरिति शास्त्रकर्तुः¹⁰⁾ श्रोतुश्च¹¹⁾ प्रकरणा-

1) MS. न चिन्त्य इत्याह.

2) MS. कथ्यतेत्याह.

3) MS. °दीन्यपश्यतया चोदितं.

4) MS. साक्षाच्छक्यते.

5) MS. प्रधान्येन.

6) MS. °नापोद्धारणावयवार्थ.

7) MS. क्रियतेति.

8) MS. वक्तुकिमिति.

9) MS. णिच्.

10) MS. °कर्तुः.

11) MS. श्रोतृश्च.

करणश्रवणव्यापारस्य प्रयोजनं चिह्नयते । यस्माद्द्वयोऽपि वक्तृश्रोत्रोस्तत्र¹⁾ प्रकरणे
 प्रकरणकरणश्रवणाभ्या²⁾ व्यापारौ स्तः । किमिति पुनस्तयोः करणश्रवणयोः प्रयोजनं
 चिह्नयत इत्याह । तथाहोत्यादि³⁾ (2. 9) । तत⁴⁾ आचार्येणेत्यादिना (2. 10) द्वयोर्व्यापारस्य
 प्रयोजनं दर्शयति । यस्मादेनेन सम्यग्ज्ञानं व्युत्पाद्यत इत्यत्र वाक्ये (1. 1) व्युत्पत्ति-
 क्रियानिष्पत्तौ⁵⁾ करणश्रवणक्रियाद्वयकर्तव्यतया प्रविष्टम्⁶⁾ । तच्च व्युत्पत्तिकरणं शास्त्र- 5
 कारस्यैव नान्यस्येति णिचा निदर्शितम्⁷⁾ । यस्मात्सम्यग्ज्ञानं व्युत्पाद्यमानाविशिष्टा⁸⁾न्प्रे-
 रयति । व्युत्पादितं सम्यग्ज्ञानं व्युत्पद्य⁹⁾मित्यात्मानं व्युत्पादकं कर्तुमारब्धं प्रक-
 रणम् । तस्माद्वक्तुरेव करणव्यापारस्य प्रयोजनं व्युत्पादनं । न भोजनादीनाम् । यद्यपि
 तैर्विना व्युत्पादनं न भवति तथापि न तानि व्युत्पादकानि । तेषां शिष्यविषये प्रेरक-
 ताभावात् । शिष्यैश्चेत्यादि (2. 12) यस्माच्छिष्या आचार्यप्रयुक्तां व्युत्पत्तिमात्मनः 10
 संबन्धिनीं कर्तुमिच्छति यतस्ते प्रचोद्यास्तस्मात्तत्प्रकरणं तैः श्रूयत इति¹³⁾ श्रवणस्य
 प्रयोजनं व्युत्पादनम् । एतच्चार्थद्वयं णिचा प्रतिपादितम् । अन्यथासाधारणव्यापारौ¹⁴⁾ वक्तु-
 र्युत्पत्तौ न दर्शितः स्यात्¹⁵⁾ । शिष्याणां च श्रवणव्यापारश्च । यस्मात्सर्व एव प्रयोजकप-

1) वक्तृश्रोत्रस्तत्र.

2) MS. °करणश्रवणाभ्या.

3) Послеъ это въ MS. 14 буквъ зачеркнуто.

4) MS. तत्राचार्येण.

5) MS. °निष्पत्तौ (?).

6) MS. प्रविष्ट.

7) MS. निदर्शति.

8) MS. °पाद्यमानात् शिष्यान्...

9) MS. व्युद्ययधं (?).

10) MS. भोजनादीनां.

11) MS. कर्तुमि°.

12) MS. प्रचोद्यास्त°.

13) MS. श्रूयतेति.

14) MS. °व्यापारे.

15) MS. स्यान् (?).

रतन्त्रो भवति । असति णिचि शिष्या अप्रयोज्ञाः । ये चाप्रयोज्ञाः ते स्वतन्त्राः । स्वतन्त्राणां चाचार्यप्रयुक्तं¹⁾ व्युत्पत्तिमनिष्कृतां श्रवणाभावात्कथं श्रवणव्यापारस्य प्रयोजनं चित्तयत इति स्थितम् । ननु च यथाभिधेयव्युत्पादनप्रयोजनयोरेकद्वारेण प्रतिपादकपदं कथं संबन्धस्यापि किमिति न कथितमित्याहुः । संबन्धप्रदर्शनपदं त्वित्यादि (2. 13) ।

5 अथमेव प्रकरणविशेषो लघूपायतया वक्ष्यमाणया नीत्योपायो व्युत्पादनमुपेयम् । उपायोपेयसंबन्धश्च कार्यकारणसंबन्ध एव । स च प्रतीयत इति²⁾ न पदान्तरेण कथितः । तथा चोक्तं शास्त्रं प्रयोजनं चैव । संबन्धस्याश्रयादुक्तौ तदुक्त्यन्तर्गतः । तेन भिन्नो नेक्तः प्रयोजननादिति⁴⁾

एवमादिवाक्येनाभिधेयप्रयोजनादौ कथिते सति प्रामाणिकानां प्रवृत्तौ तदसंगत-
 10 मेवेति⁵⁾ मन्यमानश्रोदयति नन्वित्यादिना (2. 16) । एवं मन्यते । यो हि प्रामाणिकः स प्रमाणो प्रवर्तते । न चादिवाक्ये प्रयोजनादिना कथितेन शास्त्रश्रवणात्प्राग्वर्तते शास्त्रं⁶⁾ ।
 आदिवाक्यस्याप्रामाण्यात् । अप्रामाण्यं चार्थेन सहासंबन्धाच्छब्दस्य⁷⁾ । एतैरित्यभिधे-
 यादिभिः । आरम्भप्रदेशोक्तैरिति⁹⁾ प्रकरणस्यैकदेशोक्तैरादावुक्तैरित्यर्थः¹³⁾ । उक्तेष्वित्यादि

1) MS. प्रयुक्तं.

2) MS. प्रतीयतेति.

3) MS. °डुक्कौ.

4) MS. प्रयोजनादेति.

5) MS. तदसंगत°.

6) MS. शास्त्रे.

7) MS. °संबन्धात् शब्दस्य.

8) MS. °भिधेयादिहि.

9) MS. пропускаетъ आरम्भ°.

10) MS. प्रदेशोक्तिरिति.

11) MS. व्यकरणस्यै°.

12) MS. °देशोक्तेरा°.

13) MS. °दावुक्तैरित्यर्थः.

(2. 18) । एवं मन्यते । यद्यस्याप्रमाणं प्रयोजनं¹⁾ प्रतिपादकमादिवचनं तथापि शास्त्रादौ प्रति-
पादनीयं । अर्थसंशयजननार्थम् ।²⁾ यो हि सम्यग्ज्ञानार्थो³⁾ स तथाभूतं शास्त्रकर्तुरादिवाक्यं
श्रुत्वा तत्र संशेते । संशयाच्च प्रवर्तत इति तात्पर्यम् । अत एवेति (2. 19) । यत एवादि-
वाक्येनार्थसंशयः संशयाच्च प्रवृत्तिरत एव शास्त्रकारेणैव युज्यते⁴⁾ वक्तुं नाख्यानकर्त्रेति ।
तेन यदुक्तं केनचिद्व्याख्यानकारा एव प्रयोजनादीनि प्रतिपादयिष्यतीति तत्प्रत्युक्तम् । 5
उत्पश्याम (2. 21) इत्यादिनैतद्वर्णयति । यद्यपि प्रमाणं नास्ति । मरुता प्रबन्धने शा-
स्त्रकर्णात्संभाव्यत इत्यर्थः । ननु च बाधकसाधकप्रमाणाभावात्सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्त्यर्थो⁵⁾
विनाप्यादिवचनेन संशयानस्तत्र प्रवर्तत इति किमादिवाक्येन तत्रोक्तेनेत्याह । अनु-
क्तेष्वित्यादि (2. 22) । एवं मन्यते । यो ह्यमूढस्तं प्रति न कर्तव्यमेव । यो हि काकदन्त-
परीक्षादिशास्त्रं दृष्ट्वा प्रयोजनादिरहितं । अत्राप्यप्रयोजनादीन्संभावयन्नर्थं संशेते । अन- 10
र्थसंशयाच्च न प्रवर्तते । तं प्रत्येतत्कथनस्य प्रयोजनम् । कथिते च वचने शास्त्रकारेण
तदनुरोधाद्वचनार्थसंशयो जायते । ततः प्रवर्तत इत्यर्थः । अनर्थसंशयो यैः कारणैर्भवति
तन्निर्दर्शयति⁶⁾ निष्प्रयोजनमित्यादिना (2. 22) । अतो वा प्रकरणादन्यस्य प्रकरणास्य
लघुतरोपायतां⁷⁾ संभाव्यास्य प्रकरणास्यासारतयां⁸⁾ अनुपायता स्यादित्यर्थः ।

एवं समुदायेन वाक्यस्य तात्पर्यं व्याख्यायावयवार्थं दर्शयितुमाह । अविसेवाद्- 15
कामित्यादि (3. 5) । अविसेवादकं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति ब्रुवता टीकाकृतार्थावबोधकं

1) MS. यद्यस्य प्रमाणं प्रयोजनं प्रति°.

2) MS. या.

3) MS. °ज्ञानार्थ.

4) MS. प्रयुज्यते.

5) MS. व्युत्पत्त्यर्थ.

6) MS. निर्दर्शयति.

7) MS. लघुतरोपायतां (?).

8) MS. प्रकरणास्यासाया.

9) MS. °यावयवार्थदर्श°.

ज्ञानं मोमांसकपरिकल्पितमर्थदर्शनं च चार्वाकोपकल्पितमथापि विपरीतं ज्ञानं कैश्चित्प-
 रिकल्पितं सम्यक्त्वेन तन्निरस्तं सर्वं । एतेषां सम्यग्ज्ञानलक्षणाभावात् । यथा च न तानि
 सम्यग्ज्ञानानि तथा स्वयं टीकायामपहस्तितानि¹⁾ एकस्मिन्नेवार्थे अपाणां ज्ञानानां प्रदर्श-
 कप्रवर्तकप्रापकभेदेन प्रामाण्यमिष्टे परेण । तन्निराकर्तुमाह । प्रदर्शिते चार्थे इत्या-
 5 दि (3. 6) । प्रदर्शिते चार्थे प्रथमेन दर्शकेन ज्ञानेन । यद्वितीयं ज्ञानं तत्रैवार्थे पुरुषस्य
 प्रवर्तकं । तृतीयमपि तत्रैवार्थे प्रापकं । ततो नाद्यादधिकं प्रापणयोग्यीकरणेनेति²⁾ तदेव
 प्रमाणम् । अमुमेवार्थे समर्थयति तथाह्येत्यादिना (3. 7) । न जनयन्नोत्पादयदर्थं । स्व-
 क्तेतेरेवार्थस्योत्पन्नत्वात् । अनेन प्रवर्तकात्प्रापकस्यभेदो दर्शितः । प्रवर्तकस्यापि प्रद-
 र्शकादभेदं दर्शयितुमाह । यत्प्रदर्शकमादावुत्पन्नमर्थे ज्ञानं तदेव प्रवृत्तिविषयं करोति
 10 प्रवृत्तिविषययोग्यीकरोतीत्यर्थः । न तु द्वितीयं ज्ञानं । आद्येनैव प्रवृत्तिविषययोग्यीकृत-
 त्वात् । आप्रपञ्चः (3. 8) पूर्वपक्षः । अत एवेत्यादिना (3. 9) आचार्यग्रन्थे स्वमतं संवा-
 दयति । कुतो ज्यं लभ्यते यदा प्रथमं दर्शयत्येव न प्रवर्तयति न प्रापयति । द्वितीयमपि
 प्रवर्तयत्येव न प्रापयति । एवं सत्यन्यत्प्रदर्शकप्रमाणं । अन्यत्प्रवर्तनादिकफलम् । न
 चैवम् । तस्माद्युक्तमुक्तम्⁶⁾ । ननु च यद्यप्यर्थाधिगतिरेव प्रमाणफलं तथापि यावदुत्तरे
 15 प्रवर्तकप्रापकज्ञाने न भवतस्तत्रार्थे तावन्न प्रमाणव्यापारपरिसमाप्तिरित्याह । अधिगत
 (3. 9) इत्यादि⁷⁾ । एवं मन्यते । अधिगते चार्थे समाप्तः प्रमाणव्यापार इति तयोः प्रामाण्ये
 कर्तव्ये अनुपयोगित्वम् । अतो ऽप्रमाणे ते⁸⁾ । कथं समाप्तः प्रमाणव्यापारः को वासावि-

1) MS. अपहस्तितानि.

2) MS. प्रापणयोग्याकर्, вѣроятно вм. प्रापणविषययोग्यीकरणेन; ср. ниже

8. 10: प्रवृत्तिविषययोग्यीकरोति.

3) MS. °र्तकान्प्रापक° (?).

4) MS. °मादाव्युत्पन्न°.

5) MS. °न्यत्र प्रदर्शक°.

6) MS. व्युक्तमुक्तम्.

7) MS. अधिगतेत्यादि.

8) MS. अप्रमाणते.

त्याह¹⁾ । स्वव्यापारः स्वविषयनिश्चयजनकत्वं नाम । स च निश्चयः प्रथमया चार्थाधिगत्या
 कृत इति समाप्तो व्यापारस्तावत्तैव पुरुषस्य प्रवृत्तेः । अतो द्वितीयादीनामत्रैवार्थे ऽधिको
 व्यापारो नास्तीति । अधिगतगन्तृत्वाद्³⁾प्रामाण्यमित्यर्थः । प्रवर्तितः पुरुष (3. 11) इति²⁾
 प्रवर्तनयोग्यत्वात्प्रवर्तित⁴⁾ इत्युच्यते । प्रापणयोग्यत्वात्प्रापितः । एवं सामान्येन संवादकं⁵⁾
 सम्यग्ज्ञानं प्रतिपाद्य विशेषेण च प्रत्यक्षानुमाने स्वव्यापारं⁶⁾ कुर्वती सम्यग्ज्ञाने भवतः 5
 इति दर्शयन्नाह । तत्र यो ऽर्थः (3. 12-13) इत्यादिना । तत्र तयोर्मध्ये प्रत्यक्षस्य व्या-
 पारं दर्शयति । दृष्टत्वेन ज्ञातो दृष्टत्वेन निश्चितः । विकल्पेनानुगम्यत इति तत्पृष्ठभाविना⁸⁾
 विकल्पेनावसोयते । एतदुक्तं भवति । प्रतिभासमानार्थव्यवसायं⁹⁾ कुर्वत्प्रत्यक्षं प्रमाणं
 संवादकमित्यर्थः¹⁰⁾ । अनुमानं चित्यादिना (3. 15) अनुमानस्य प्रवृत्तिविषयं दर्शयति ।
 लिङ्गदर्शने लिङ्गज्ञानम् । तच्च वङ्गव्यभिचारिधूमनिश्चयने सामान्येन साध्याविनाभावि 10
 च स्मरणज्ञानम् । यथा धूमं प्रत्यक्षेण गृहीत्वा सर्वत्रायं वङ्गिज्ञ इति स्मरणं तस्मा-
 स्त्रिङ्गज्ञानान्विशिष्टप्रवृत्तिविषयं दर्शयति । तदनुमानं विशिष्टसंबन्धेन यदुदेति ज्ञानं
 यथात्रत्यो धूमो वङ्गिज्ञ इति ज्ञानम् । एतदुक्तं भवति । प्रत्यक्षस्य स्वविषयनिश्चयज-
 ननव्यापारो ऽभिन्नः¹¹⁾ । अनुमानस्य तु लिङ्गदर्शनात्स्वविषये निश्चयात्मनोत्पत्तिरेव नि-

1) MS. को वाचनाय स्वव्या°.

2) MS. प्रथमये.

3) MS. °गन्तृत्वाद्° (?); вѣроятно намекъ на извѣстное опредѣленіе пр-
 маणमनधिगतार्थाधिगन्तृ.

4) MS. प्रवर्तितेत्युच्यते.

5) MS. संवादकं.

6) MS. °नुमानेष्वव्यापारं.

7) MS. तमृष्ठ°.

8) MS. °भावना.

9) MS. °भासमानार्थव्यवसायं.

10) MS. संवादिकं.

11) MS. व्यापारोभिन्न.

अथव्यापार इति । तथा चेत्यादिना (3. 15) अनयोर्दर्शितं व्यापारं स्पष्टयति । अत एते प्रमाणे । नान्यद्विज्ञानमित्येवं (3. 16-17) ब्रुवते एव सम्यग्ज्ञाने नान्यानि शब्दादीनि । तेषां निपतार्थानुपदर्शकत्वादिति सम्यग्ज्ञानस्य प्रवृत्तिः दर्शिता । यद्येते प्रमाणे संशयादिज्ञानं न तथा प्रमाणम्¹⁾ । प्राप्तुं प्रक्यमित्यादिना (3. 17) दर्शयति ।
 5 एतदुक्तं भवति । यथा प्रत्यक्षानुमाने स्वेन स्वेन प्रमाणेनोपदर्शितार्थस्य प्रापके न तथा संशयविपर्ययज्ञाने तथाभूतस्यार्थस्याभावादिति ।

ननु च मा भूत्संशयविपर्ययज्ञानयोः प्रामाण्यं तथाभूतस्यार्थस्यासत्त्वादिति । यत्पुनरिह कूपे जलमिति ज्ञानं तत्प्रमाणात्तरं किमिति न भवति । न तावत्प्रत्यक्षं । तत्र जलस्य परीक्षत्वात् । नाप्यनुमानं । लिङ्गाभावात् । नापि संशयद्वयं ।
 10 उभयांशाभावात् । नापि विपरीतं । विपरीतार्थाभावात्⁴⁾ । इत्याशङ्क्याह । सर्वेण चाल्लिङ्गेनेत्यादि (3. 21) । एवं मन्यते । यद्यपि⁵⁾ साक्षात्संशयज्ञानं न प्रतीयते यस्तु⁶⁾ संशयः विकल्पकस्य ज्ञानस्य । इह कूपे जलमित्येवंज्ञातीयस्य । तथापि⁷⁾ नियामकं⁸⁾ लिङ्गमन्तरेण तत्प्रमाणं⁹⁾ निपतार्थापरिच्छेदात् । ततश्चायमर्थः । स्यात्कदाचित्कूपे जलमिति । यद्येवंद्वयं तत्संशयज्ञानमेवेत्यप्रमाणम् । यत्पुनस्तत्र प्रवृत्तेन कदाचिज्जलं लभ्यते तज्ज्ञाना-
 15 नान्तरादिति¹¹⁾ विनिश्चयटीकायां प्रतिपादितम् । ननु च यद्यपि संशयादीनामुपदर्शिता-

1) MS. न प्रमाणं तथा.

2) M. пропуск. слово प्रमाणेन.

3) MS. °ज्ञानो.

4) MS. विपरीतार्थाभावात्.

5) MS. यद्यपि.

6) MS. योस्तु.

7) Слова तथापि въ MS. пропущены.

8) MS. नियमक.

9) Слова तत्प्रमाणं въ MS. пропущены.

10) MS. नियमार्थः.

11) MS. लभ्यते वक्त्रान्तरा°; м. б. слѣдуетъ читать चिह्नान्तरा° (?).

र्थस्य प्रापकत्वं नास्ति किं तानि न व्युत्पाद्यन्त इत्याह । अर्थक्रियार्थिनिश्चेत्या-
 दि (3. 23) । पुरुषार्थसिद्धावनुपयोगादित्यभिप्रायः । ननु च यद्युपदर्शिता²⁾प्रापणात्³⁾प्र-
 माणं सम्यग्ज्ञानं श्रुतशङ्के पीतज्ञानं कुञ्चिकाविवरे मणिप्रभायां मणिज्ञानं अर्थरात्रे
 मध्याह्नकालवस्तुमाहि स्वप्नज्ञानं च प्रमाणं प्राप्नोतीत्येभिरुपदर्शितस्यार्थमात्रस्य प्रा-
 तेस्ततश्च सम्यग्ज्ञानमित्याशङ्काह । अर्थाधिगनात्मकं लोत्वादि (4. 1) । एवं मन्यते । 5
 एभिरुपदर्शितस्यार्थस्य पीताकारस्य 'कुञ्चिकाविवरस्वस्य मणेर्नियतदेशस्य' नियतका-
 लस्य चार्धरात्रे 'प्रापणात्' 'देशकालव्यतिरिक्तस्यावयवादेर⁴⁾भावात्' । अत एव तान्य-
 प्रमाणान्येव न सम्यग्ज्ञानानीति । यदप्येतान्यभ्रातृग्रहणस्य व्यावर्त्यनि तत्रैवाभ्रा-
 तृग्रहणप्रस्तावे दर्शयितव्यानि तथाप्येह सम्यग्ज्ञानव्यावर्त्यप्रस्तावात्कथितानीत्य-
 दोषः । ननु चेत्यादि⁵⁾ (4. 8) । एवं मन्यते चोदकः⁶⁾ । देशाकाराभ्यां नियतस्य प्राप्तुं शक्य- 10
 त्वाद्भवन्त्याकारस्यान्यदेशस्य च प्राप्तावप्रमाणम् । न त्वन्यकालस्य 'नियतकालस्य चा-
 प्राप्तेः क्षणिकत्वाद्भावानाम्' । ततश्च यथा सत्यनीले नीलज्ञानस्यान्यो⁷⁾ प्राकृतकालो ऽन्यश्च
 प्राप्यकालः । अथ च कालभेदे ऽपि प्रामाण्यं । तथा स्वप्नज्ञानस्यार्धरात्रोप-
 दर्शित⁸⁾मध्याह्नकालपुत्रप्रापणस्य प्रामाण्यं भविष्यतीति । नोच्यत इत्या-
 दिना (4. 9) सिद्धात्तवादी त्वेवं मन्यते । सत्यं क्षणभेदेन वस्तुनो भेदो ऽस्त्येव । किं तु 15
 क्षणपेक्षया न प्रामाण्यलक्षणमुच्यते । अपि तु संतानापेक्षया । ततश्च नीलादौ य एव
 संतानः परिच्छिन्नो नीलज्ञानेन स एव तेन प्रापितः । तेन प्रमाणं नीलज्ञानम् । न तथा

1) MS. °वनुयोगादि°.

2) MS. °पदर्शितार्थ°.

3) MS. °प्रापणान्प्र°.

4) MS. °स्यावयवव्यादेरभावत्°.

5) Въ нашемъ текстѣ нѣтъ ч послѣ нनु.

6) MS. चोदकदेशा°.

7) MS. ज्ञानस्यान्या ऽप्राकृत°.

8) MS. °स्यार्धरात्र उपदपित°.

9) MS. प्रामाण्यं तथा स्वप्नज्ञानस्य भविष्यतीति.

स्थूलकालभेदेन प्रदर्शितस्य पुत्रस्य स्वप्रज्ञानम्¹⁾ । न प्राप्तिकालभेदेन संतानैक्याध्यव-
सायायोगात् । संतानगतमेकत्वं द्रष्टव्यमि(4. 11)त्यनेन निश्चयप्रवृत्त्योर्हेतुहेतुमद्भावं
दर्शयति । स च हेतुहेतुमद्भावः कथं भवति । यदि संतानोपेत्या प्रामाण्यमवतिष्ठते । न
तणापेक्षयेति ।

- 5 सम्यग्ज्ञानं पूर्वं कारणां यस्याः (4. 12.) । कथं पूर्वशब्दः कारणे²⁾ वर्तते
इत्याह । कार्यादित्यादि । कारणशब्द एव कस्मान्न कृत इत्याह । कारणाशब्द
(4. 13) इत्यादि । किमनन्तरकारणं ज्ञानं संभवति यदपेक्षया व्यवहितस्य ग्रहणार्थं³⁾
पूर्वशब्दग्रहणं कृतमित्याह । द्विविधमित्यादि (4. 13—14) । ननु किमुच्यते । धर्मक्रि-
यानिर्भासं ज्ञानमनन्तरं कारणं । न हि तत्कारणज्ञानं⁴⁾ । किं तर्हि फलज्ञानम् । एवं तु
10 पुण्यते वक्तुं । यत्साधननिर्भास्यनन्तरं ज्ञानमर्थक्रियानिर्भासज्ञानमुपजनयति तत्साधनज्ञा-
नमनन्तरकारणमित्युच्यते । तदेवात्राभिप्रेतमर्थक्रियानिर्भासशब्देन । कथं । धर्मक्रिया
या निर्भासः प्रतिबिम्बनं । तदाकारज्ञानोत्पत्तिर्पश्चादनन्तरज्ञानात्तत्साधनज्ञानं । तदर्थक्रि-
यानिर्भासं साधनज्ञानम् । एवमत्रापि⁵⁾ समासः कर्तव्यः । धर्मवार्थक्रियाज्ञानमेवानन्तरकारणं
तत्प्राप्तिकेयोपादेयानुष्ठानव्यवहारोपेत्या प्रवर्तकमिति व्यवहितं साधननिर्भासज्ञा-
15 नम् । यद्येवमनन्तरमेव किमिति न परीक्ष्यत इत्याह । यत्रैव ह्येत्यादि (4. 17) । यत्रैव
ज्ञाने धर्मक्रियासमर्थवस्तुप्रवर्तके पुरुषस्य संदेहस्तदेव परीक्ष्यते । न चानन्तरसाधनज्ञाने
संदेहस्तदनन्तरं सुखदुःखप्रतिभासज्ञानोदयात् । तयोर्नुभवे सति साधनज्ञानात्प्रवर्तितं
वा पुण्यत इति न परीक्षा⁶⁾ । यद्वार्थक्रियानिर्भासस्यानया पुत्र्या न परीक्षा⁷⁾ इति ।

1) MS. स्वप्रज्ञानेन प्रप्ति°.

2) MS. कारणं वर्तते इत्याह.

3) MS. ग्रहणार्थं.

4) तत्कारणज्ञानं.

5) MS. °मन्त्रत्रापि (?).

6) MS. °व्यवहारोपेत्या.

अर्थत (4. 21) इत्यादि । अर्थ यज्जायामित्यस्य कर्मणि घञ्¹⁾ । अर्थत इत्यपि
द्रष्टव्यम्²⁾ । उपलक्षणार्थत्वादस्यार्तरौणादिकः स्यन्प्रत्ययः । हेयोर्थ इत्यादिना³⁾ विनो-
तदेवस्य व्याख्या दूषिता । तेन हेवं व्याख्यातं ' अर्थशब्देन प्रयोजनमुच्यते ' पुरुषस्य
प्रयोजनं दारुपाकादि । तस्य सिद्धिर्निष्पत्तिरिति । तच्चायुक्तं ' यस्मादर्थस्य दारुपाकादेर्न
सम्यग्ज्ञानान्निष्पत्तिः । किं तर्हि स्वहेतोरेव वज्र्यादेः⁵⁾ । धर्मात्तर्व्याख्याने⁶⁾ तु हेयो- 5
पादेयार्थविषया या सिद्धिरनुष्ठितिः सा सम्यग्ज्ञानपूर्विकेति न दोषः । अमुमेवार्थं दर्शयि-
ष्यति ' हेयस्य च हानमनुष्ठानम् (4. 24) । ननु च हेयोपादेयाभ्यामन्योऽप्युपेक्षणीय अस्ति ।
तस्य किमिति न कथनमित्याह ' न च हेयेत्यादि (4. 22) । एवं मन्यते । सत्यं ।
अस्ति । किं तु तस्यानुपादेयत्वाद्द्वेयत्वमेवेति न पृथक्कथनम् । तेन यदुक्तं कैश्चिद्हेयो-
पादेययोः पुरुषार्थोपयोगित्वात्कथनं ' उपेक्षणीयस्य तद्विपर्ययान्न कथनमिति तत्प्रत्यु- 10
क्तम् । अमुमेवार्थं व्याचष्टे । उत्तरेण ग्रन्थेन सर्वशब्द (5. 2) इत्यादिना टीकाकृतां
व्याख्यां दूषयति । विनोतदेवशात्तभद्राभ्यामेवमाशङ्क्य व्याख्यातम् । कथमाशङ्कितम् ।
न तु सर्वा⁸⁾ हानोपादानार्थसिद्धिः सम्यग्ज्ञानादेवापि तु मिथ्याज्ञानादपि काकतालीये-
त्याशङ्क्य परिकृतम् । सत्यं ' अस्ति । किं त्वेवं व्याख्यायते । सर्वशब्दो ऽयं प्रकार-

1) MS. घञू (?).

2) Авторъ повидомому сомнѣвается можно-ли образовать *artha* отъ корня *arth* по Рāṇ. 3. 3. 16—19, и потому предлагаетъ другое производство отъ корня *ṛ* съ *ṇādi*-суффиксомъ *than*. По Рāṇ. 3. 3. 19 *artha* должно было бы имѣть значеніе «желаніе», а не «объектъ желанія», оттого прибавлено *karmanī ghaṇ*. Ср. Uṇādisūtra, II. 4.

3) MS. °दस्य अर्तरौणादिकः.

4) MS. इत्यादित्यादिना.

5) MS. वज्र्यादेः (sic!).

6) MS. धर्मात्तर् व्याख्याते (?).

7) MS. °शांतरुद्रात्म्ये (?).

8) MS. सर्वा.

9) MS. °पादानार्थसिद्धिः, м. б. слѣдуетъ читать °पादानतो ऽर्थः.

- वाची । तेनायमर्थः । सर्वपुरुषार्थसिद्धिः द्विप्रकारा कृानोपादानार्थसिद्धिलक्षणा । लौकि-
कलोकोत्तरार्थसिद्धिलक्षणा सम्यग्ज्ञाननिबन्धना बाहुल्येनेति²⁾ । तद्वृषितम् । यस्मात्स-
र्वशब्दे ऽत्र द्रष्टव्यः । कात्स्न्ये वर्तते । सर्वं ब्रह्मणा सृष्टमिति । तेनायमर्थः । यावती
कृत्स्नार्थसिद्धिकृानोपादानलक्षणा सर्वा सम्यग्ज्ञानदेव । न मिथ्याज्ञानात् । मिथ्याज्ञा-
5 नार्थप्राप्त्यसिद्धेरिति । अमुमेवार्थमनन्तरेण ग्रन्थेन दर्शयति । द्विप्रकारापीत्यादिना
(5. 3) परव्याख्यां दर्शयति । अयि त्वयमर्थ इत्यादिनात्मीयां व्याख्याम् । ततो या-
वद्व्यादि⁴⁾ (5. 9) त्यादिनोपसंहारव्याजेनैवशब्देन प्रयुक्तेनावधारणार्थवाचिना यावानर्थस्ता-
वानेव सर्वशब्देन प्रयुक्तेन कृत्स्नार्थवाचिना भवतीति दर्शयति । ननु बहुब्रीहिणा पुरु-
षार्थसिद्धिरुच्यते तस्याः प्राधान्यात्तच्छब्देन संबन्धो युक्तो न सम्यग्ज्ञानस्येत्याह ।
10 यद्यपीत्यादि (5. 11) । एवं मन्यते । शब्दार्था हि द्विविधः शाब्दः प्रतिपाद्यश्च । शाब्दा-
पेक्षया⁶⁾ चोग्रं प्रतिपाद्यपेक्षया परिहृतम् । सम्यग्ज्ञानस्यैव व्युत्पाद्यतया प्रस्तुतत्वादि-
तरस्याः सिद्धेस्तद्विपर्ययादिति । ननु च किमिदं ज्ञानस्य व्युत्पादनं । किं ज्ञानस्योत्पा-
दनमुत दोषापनयनमथ स्वल्पकथनमिति । न तावदुत्पादनमनेन प्रकरणेन क्रियते ।
स्वहेतोरेवोत्पत्तेः⁸⁾ । नापि दोषापनयनम् । न ह्यनेन प्रकरणेन दोषो ऽपनेतुं शक्यते ।
15 अकारकत्वादस्य । नापि ज्ञापयितुमविद्यमानत्वादोषस्य । नापि स्वल्पकथनं युज्यते नि-
ष्प्रयोजनत्वात्प्रकरणस्येत्याशङ्क्याह । व्युत्पाद्यत इति (5. 14) विप्रतिपत्तिनिरा-
करणेनेति । एवं मन्यते । विप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण सम्यग्ज्ञानस्वरूपं ज्ञाप्यते

1) MS. लौकिकीलोकान्तरा°.

2) MS. बाहुल्येन.

3) MS. °दर्शयप्रा°.

4) MS. यावद्वृषदि°.

5) MS. प्रत्यक्तेना°.

6) MS. शाब्दापेक्षया.

7) MS. प्रस्तुत्वादि°.

8) MS. रेवोत्पत्तिः.

ऽनेन प्रकरणेनेति । वक्ष्यमाणलक्षणपुक्तं सम्यग्ज्ञानं नान्यलक्षणपुक्तमिति स्वद्वयकथ-
नम् । तमेव विप्रतिपत्तिं क्रमेण दर्शयति । चतुःप्रकारा संख्यालक्षणोत्पादिना (5. 15) ।
तथेत्यादिना³⁾ संख्याविप्रतिपत्तिनिराकरणं दर्शयति । अनेकप्रकारा पुनः सम्यग्ज्ञानस्य
विप्रतिपत्तिः । तथा हि मीमांसकाः प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणं पदव्या-
ख्यापुक्तं सम्यग्ज्ञानं मन्यन्ते । नैयायिकाश्चतुःसंख्यापुक्तं प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानलक्षणं 5
मन्यन्ते । चार्वाकास्तु केचित्प्रत्यक्षमेवैकमिति । तन्निरासेन दर्शयति द्विविधमिति
(5. 18) । ननु च सम्यग्ज्ञानस्य लक्षणे कथिते सति पश्चात्तद्भेदः प्रदर्शयितुं युज्यते । इत्यभू-
तलक्षणं सम्यग्ज्ञानं द्विविधमिति । तत्किमित्यादावेव प्रदर्शितमित्याह । व्यक्तिभेदे
चेत्यादि (5. 19) । एवं मन्यते । सत्यमेवमेव । किं तत्र संख्याभेदे एकथिते सम्यग्ज्ञानस्य
लक्षणमेव⁵⁾ न शक्यते कथयितुं । यतः प्रत्यक्षस्यान्यलक्षणमनुमानस्य चान्यत् । संख्याभेदे तु 10
कथिते लक्षणं प्रतिनियतं शक्यते कथयितुमित्यतो लक्षणाङ्गमेवादौ संख्याभेदकथनमि-
ति । ननु च प्रत्यक्षमनुमानं चेति निर्देशाद्द्विविधमिति लब्धम् । किमर्थं द्विविधग्रहणम् ।
उच्यते । द्विविधमेव सम्यग्ज्ञानमित्यवधारणार्थं⁷⁾ । तेनैकत्रिचतुरा संख्या निरस्ता स्यात् ।
असति द्वित्वकथने प्रत्यक्षानुमाने तावत्संभवतो ऽन्यान्यपि प्रमाणानि भविष्यतीति
स्यादाशङ्का । प्रतिगतनक्षमित्यादिना (6. 2) गतिसमासं दर्शयति । घनमनं प्रति 15
प्रत्यक्षमित्यव्ययीभावसमासः कस्मान्न प्रदर्श्यते ऽयं समासः । यतो ऽव्ययीभावश्चेन्नपुंस-
कलिङ्गता स्यात्प्रत्यक्षस्य । ततश्च प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षो घट इति न स्यात् । इदमेव

1) MS. वक्ष्यमाण°.

2) MS. संज्ञा, но сверху исправлено संख्या.

3) Въ нашемъ текстѣ तत्र вмѣсто तथा.

4) MS. °विप्रतिपत्तिः निरा°.

5) MS. это слово пропущено.

6) MS. कथयितुं.

7) MS. त्येवधारणार्थं.

8) MS. प्रमाणेनि.

9) MS. °यीभावश्चेति न°.

स्यात्प्रत्यक्षं ज्ञानं प्रत्यक्षं कुण्डं चेति । गतिसमाप्ते तु सर्वलिङ्गता भवति । ननु च प्रति-
 गतमक्षमित्यस्यां व्युत्पत्तावज्ञाश्रितस्यैवेन्द्रियज्ञानस्य प्रत्यक्षशब्दाद्यता स्यात् । न
 योगिज्ञानदेः । तेषामक्षानामप्यादित्याशङ्क्याह । अक्षान्प्रितत्वं चेत्यादि (6. 4) । एका-
 र्यसमवेतमित्येकस्मिन्निन्द्रियज्ञाने समवेतमक्षान्प्रितत्त्वमर्थसाक्षात्कारित्वं च संबन्धमि-
 5 त्यर्थः । साहचर्यलक्षणमि (6. 10) त्यनेनार्थसाहचर्यलक्षितं ज्ञानमेवोच्यते । तन्न साहचर्य-
 मात्रम् । अन्यथा विद्वत्पक्षिङ्गादनुमेये ज्ञानमिति विरुध्येत । अत्रापि पञ्चान्मानमनु-
 मानमि (6. 11) त्यव्ययीभावसमाप्ते पूर्ववच्चोद्यमुद्भाव्य गतिसमाप्ते आश्रयितव्यः । अनुगतं
 नानमनुमानमिति पञ्चादित्यर्थकथनं कृतं । न तस्मिन्वाक्ये समासः ।

चकारः प्रत्यक्षानुमानयोस्तुल्यबलत्वं समुच्चिनोतीत्यादिना (6. 12 - 13)
 10 यदुक्तं शबरस्वामिप्रभृतिभिः प्रत्यक्षं श्रेष्ठं प्रमाणं नानुमानं । तथा चोक्तं मीमांसभाष्ये
 प्रत्यक्षे बलीयसि कथमनुमानमिति⁵⁾ तत्प्रत्युक्तं । यतो द्वयोरपि स्वव्यापारे तुल्यबलत्वम् ।
 अनुमेवार्थं दर्शयति । यथार्थाविनाभावेत्यादिना (6. 13) । अनेन विनीतदेवज्ञानभद्रयो-
 व्याख्या च दूषिता । ताभ्यामेवं व्याख्यातं । प्रत्यक्षमनुमानं चेति भिन्नविभक्तिनिर्देशो
 ऽर्थाद्विषयभेदं दर्शयति । यथानयोर्विभक्तिभिर्भिन्ना⁸⁾ । एवं विषयो ऽपि भिन्न इति । एतच्चायुक्तं

1) MS. ज्ञाना देस्तेषानामक्षा°.

2) MS. संबन्धमि°.

3) MS. तेन.

4) MS. स्तवयतीत्या°.

5) MS. सत्रस्वामि°.

6) Такого мѣста намъ не удалось розыскать, вѣроятно цитата сдѣлана не буквально, а по смыслу, такъ какъ совершенно такую же мысль находимъ въ Çabarasvāmibhāṣyam ad Jaiminīsūtra I, 1, 4: *pratyakṣapūrvakatvāc cānumānopamānārthapattinām apy akāraṇatvam iti*. Cp. *Gloka-vārt*, *pratyakṣa-sūtra*, 37 и слѣд.

7) MS. अनुमेवार्थ.

8) MS. विभक्तिभिन्ना.

यस्मादेकविभक्तिनिर्देशे क्रियामाणो चकारेण तुल्यबलत्वं न प्रदर्शितं स्यादिति । प्रत्य-
यज्ञानात्वेति (6. 17) प्रत्ययानां बहुवत् तज्ज्ञात्या निर्धार्यते¹⁾

प्रत्ययमनूयेति (6. 18) लट्यनिर्देशः । कल्पनापोढवनभ्रान्तत्वं च वि-
धीयत इति²⁾ लक्षणनिर्देशः । अनेन लट्यलक्षणभावं दर्शयता विनीतदेवव्याख्यानं
संज्ञासंज्ञिसंबन्धरूपं प्रत्युक्तम् । न हि संज्ञा यथार्थं संभवति । यथार्थकथनेन⁵⁾
हि विप्रतिपत्तिर्निराकृता स्यात् । यद्यप्यन्वर्थसंज्ञया कल्पनापोढं यद्वातं च
तत्प्रत्ययमिति शक्यते यथार्थं कथयितुं⁴⁾ तथापि न स्वतत्त्वं प्रत्ययस्य कथितं
स्यात् । यतो अन्यदापि प्रत्ययस्य स्वतत्त्वमर्थसाक्षात्कारादिकमस्तीति । लट्यलक्षणे
तु यथार्थं कथिते⁵⁾ कथितं भवति⁶⁾ । यत्किंचित्प्रत्ययं तत्कल्पनापोढात्तमिति⁷⁾
प्रतिपत्तव्यम् । अत एव न लक्षणकरणं संज्ञाकरणं भवति । संज्ञाकरणत्वेनाप्रतीतेर्ल-
क्षणकरणस्य । शब्दमनूयानित्यत्वं लक्षणं विधीयते । न चानित्यत्वं संज्ञेति गम्यत इति
संज्ञालक्षणकरणयोर्भेदः । यस्त्वनयोः प्रदेशात्तरप्रसिद्धयोरनुवादं कृत्वा प्रत्ययत्वं विद्धाति
तेनाप्यत्र लट्यलक्षणभावो विपरीतमाख्यातं भङ्ग्या । यतो लक्षणविधानकाले लट्यम-
नूय लक्षणं विधीयते । न तु लक्षणमनूय लट्यं विधीयते । सिद्धे तु लट्यलक्षणभावे सति
लक्षणमनूय लट्यं विधीयते । यथा यः शिखावान्स परित्राजक इति । शिखालक्षणविधा-¹⁵⁾

1) MS. निर्धार्यते (?).

2) MS. विधीयतेति.

3) MS. यद्यप्यन्व°.

4) MS. कथितु.

5) MS. пропускаетъ это слово.

6) MS. sc. स्वतत्त्वं.

7) MS. °पोढवत्त°.

8) MS. अथ एव.

9) MS. °णभावविपरी°.

10) MS. ननु (?).

- नकाले तु परित्राज्ञकानुवादेन शिखैव विधीयते । न विपरीतविधानमित्यन्यदप्यस्मि-
 न्पते दूषणं दत्तं विनिश्चयटीकायां टीकाकृतेति तत्रैव द्रष्टव्यम् । ननु च लक्षणविधिपते
 प्रत्यक्षस्याप्यसिद्धत्वादनूयं न संभवति । ततश्च कथं प्रत्यक्षलक्ष्यमनूयं¹⁾ लक्षणं वि-
 ज्ञाप्यते । यथा शिखया परित्राज्ञक इत्यत्र²⁾ शिखालक्षणमनूय कल्पनापोढादि विधीयत
 5 इत्याशङ्काह । यत्तद्भवतानित्यादि (6. 19) । एवं मन्यते । यद्यपि कल्पनापोढत्वेन³⁾
 प्रत्यक्षं न प्रसिद्धं तथाप्यर्थसाक्षात्कारित्वेन सामान्यं प्रत्यक्षं प्रसिद्धम् । अतोऽप्युच्यते⁴⁾
 प्रत्यक्षमनूयते⁵⁾ । ननु च तयोर्प्रसिद्धत्वात्प्रत्यक्षस्याप्रसिद्धिरेव । प्रत्यक्षस्य तत्स्वभा-
 वत्वादित्याशङ्काह । न चैतन्मन्त्रव्यनित्यादि (6. 20) सुबोधम् । कल्पनास्वभाव-
 कृतमिति⁷⁾ (7. 1) भावप्रधानो निर्देशः । कल्पनावस्वभाववृत्तिमित्यर्थः । अध्यात्मनर्थ-
 10 क्रियाक्षणे च वस्तुतः⁸⁾ (7. 1—2) इत्यादिनाविसंवादोऽर्थोऽध्यात्मशब्दस्य न संभव-
 तोति दर्शयति । अविसेवादर्थे⁹⁾ अध्यात्मशब्दे गृह्यमाण उत्तरत्रदूषणं प्रतिपादयति ।
 सन्निवेशोपाधिचरणात्मकमित्यनेनैतदर्शयति । वर्णादन्यत्संस्थानादिकं परपरिकल्पितं
 नास्तीति¹⁰⁾ । एतच्च लक्षणाद्वयनित्यादिना (7. 3) पदद्वयेन विप्रतिपत्तिनिरासं दर्शयता
 विनीतदेवव्याख्या पदद्वयव्यवच्छेदकथनरूपा दूषिता । तेन त्वेवं¹¹⁾ व्याख्यातम् । अध्या-
 15 त्तमिति यद्विसंवादि¹²⁾ न भवति । एवं सत्यनुमानस्यापि प्रत्यक्षलक्षणं प्राप्नोतीति कल्प-

1) MS. °लब्धमनु° (?).

2) MS. °त्राज्ञकेस्यत्र.

3) MS. °पोढत्वादित्वेन.

4) MS. अतोऽप्युच्यते.

5) MS. °मनूयं इति.

6) MS. прописываетъ न.

7) MS. कल्पनावस्वभाववृत्तितैति.

8) MS. च स्वतन्त्रे.

9) MS. अविसेवादर्थ्या.

10) MS. नास्तीति.

11) MS. त्वेवं.

12) MS. यद्वि संवाद्.

नापोढग्रहणं तन्निवृत्त्यर्थम् । पक्षेवं व्याख्यायते । आलम्बने यत्र धातं तदधातमित्येवमु-
च्यमाने²⁾ सर्वं प्रत्ययं ज्ञानमालम्बने धातमिति न कस्यचित्प्रत्ययत्वं स्यात् । तथा चाह ।

सर्वमालम्बने धातं मुक्त्वा³⁾ तथागतज्ञानम् ।

इति योगाचारमते ।

न⁴⁾ तदप्यत्राचार्येण संगृह्योतमिति तदयुक्तं । यत आचार्येण विप्रतिप- 5
त्तिनिरासार्थं पदद्वयं कृतं । न व्यवच्छेदार्थम् । अत एवाचार्यमनुमापयतां⁵⁾ धर्मात्तरेणा
पदद्वयं व्याख्यातमिति । ननु च भवतः पक्षे ऽपि किमिति व्यवच्छेदार्थं न भव-
तीत्याह । एतच्चेत्यादि । एवं मन्यते । धातशब्दो ऽयं नाविसंवादार्थो गृह्यते ।
अपि त्वर्थक्रियान्तमे वस्तुत्रूप आलम्बने यत्र धाम्यति तदधातशब्देन⁶⁾ गृह्यते ।
नभूक्तं योगाचारमतमसंगृहीतं स्यादिति । उच्यते । वाच्यनयेन⁷⁾ सौत्रात्तिक- 10
मतानुसारेणाचार्येण लक्षणं कृतमित्यदोषः । योगाचारमतेन त्वधातग्रहणं न कर्तव्यं
संवादकस्य सम्यग्ज्ञानस्य प्रस्तुतत्वात् । अन्यव्यावर्त्यस्याभावात् । तस्मादधातग्रहणेना-
नुमाने निरस्ते कल्पनापोढग्रहणमधिकं सिद्धिविप्रतिपत्तिं⁸⁾ निराकरोति । अत एवाह⁹⁾
न त्वनुनाननिवृत्त्यर्थमिति (7. 3—4) । अस्ति चात्र विप्रतिपत्तिः । तथाहि
मोमांसकादय एवाहुः । यथा निर्विकल्पकं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं तथा ज्ञात्यादिषोडशज्ञा- 15
नमपि सम्यग्ज्ञानमिन्द्रियज्ञं । उपदर्शितस्यार्थस्य प्रापणात्¹⁰⁾ । तथा चाहुः ।

ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्ज्ञात्यादिभिर्यथा ।

2) MS. °मुच्यमाणे.

3) MS. तथागतं ज्ञा°.

4) MS. योगाचारमनेन.

5) MS. °चार्यानुमापयता.

6) MS. तदधातत°.

7) MS. वाच्यनयेन(?); sc. वाच्यवादनयेन.

8) MS. सिद्धिप्रतिपत्तिं.

9) MS. एत एवाह.

10) MS. प्रमाणात्तथा.

बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमतेति¹⁾ ॥

तथा च वैयाकरण आहुः । वाचकसंमृष्टं वाच्यमिन्द्रियज्ञाने प्रतिभासते । तेन
शब्दसंयोजनात्मकमिति ।

वाग्रूपता चेदुत्क्रामिदवबोधस्य शाश्वती ।

5

न प्रकाशः प्रकाशेन सा हि प्रत्यक्षमर्शनी ॥

न सो ऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

तथा नैयायिकादीनां सविकल्पकं प्रत्यक्षमिति कल्पनापोढग्रहणेन निराक्रियते । तथा कल्पनापोढग्रहणेन निर्विकल्पके सिद्धे ध्यातग्रहणमतिरिच्यमानं⁴⁾ द्विचन्द्र-
10 ज्ञानदेः सम्यग्ज्ञानाधिकरण एव⁵⁾ निरस्तत्वादिप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वमेव भवति । तथा⁶⁾ चार्थ-
कदेशीयाः शुक्ले शङ्के पोतज्ञानं गच्छद्दत्तदर्शनज्ञानं चालातचक्रज्ञानमध्यातमपि⁷⁾ सम्यग्ज्ञानमिच्छति । वस्तुनो⁸⁾ ध्यातत्वात्पीताकारदेश्य ध्यातत्वादित्यस्ति विप्रतिपत्तिः । तन्निरा-
क्रियते ध्यातग्रहणेनेति स्थितं द्वयोरपि विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वमिति । तथा सति
ग्रन्थान्तग्रहण (7. 4—5) इत्यादिनाध्यातशब्दस्य विप्रतिपत्तिविषयं दर्शयति । न ततो
15 वृत्तावाप्तिरित्युपदर्शितस्य गच्छद्दत्तस्याप्राप्तेरित्यभिप्रायः । ज्ञानान्तरादेव त्विति
(7. 11) प्रत्यक्षात्तरात्स्वयंवृत्तस्य प्राप्तेः । तथाध्यातग्रहणेनेत्यादिना कल्पनापोढग्रह-
णस्य विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वं दर्शयति । विप्रतिपत्तिविषयश्च टीकाकृता न दर्शितो

1) MS. संमतेति. Cp. Ālokavārt. pratyakṣasūtra, 120.

2) MS. चेदुत्क्रामिद°.

3) MS. सर्वज्ञशब्देन (!), или सर्वदा शब्देन.

4) MS. °णमिति रिच्यमा°.

5) MS. °धिकरणैव. Возможно и °धिकरणेनैव.

6) MS. तद्व्याचार्थ°.

7) MS. °चक्रज्ञानं ध्यात°.

8) MS. वस्तुनो ध्यातत्वात्.

ऽतिप्रसिद्धत्वात्¹⁾ । यदुक्तं प्राग्²⁾ नाविसंवादार्थो ऽध्यात्तार्थ इति तस्यार्थस्य ग्रहणे दोषं दर्शयति । न त्वविसंवादकमित्यादिना (7. 13—14) ।

कीदृशी पुनः कल्पनेत्यादिना (7. 19) कल्पनावकुलत्वात्कस्याः कल्पनायाः ग्रहणमिति कल्पनाविशेषमज्ञानन्पृच्छति । तथा हि वैभाषिका इन्द्रियविज्ञानं वितर्क- विचारचैतन्यसंयुक्तं³⁾ कल्पनामिच्छन्ति । योगाचार्यमतेन च तथागतज्ञानमद्वयं मुक्ता 5 सर्वज्ञानं ग्राह्यग्राहकत्वेन विकल्पितं⁴⁾ कल्पना । ज्ञात्यादिसंस्पृष्टं तु मनोज्ञानं कल्पनेत्यन्ये कथयन्ति । अभिलाषेत्यादिना (7. 21) शब्दसंस्पृष्टस्य विकल्पस्य ग्रहणं नागमपरिपठितानामिति दर्शयति । तेषां ग्रहणे सतीन्द्रियविज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । अभिलप्यत अनेनेति (7. 21) कर्णसाधनेनेति दर्शयति । वाचको ऽभिलाषशब्देनेष्टो न तु वाच्यं सामान्यादि । तेन विनीतदेवव्याख्या दूषिता । अभिलप्यत इत्यभिलाषः वाच्यः 10 सामान्यादिरित्येवंब्रूया । एवमेवेदमाश्रयणीयमन्यथा योग्यग्रहणेन शब्दसंसर्गयोग्यो न कथितः स्यादिति । यद्येवं⁷⁾ धर्मेतरव्याख्याने ज्ञात्यादेर्वाच्यस्य⁸⁾ संसर्गभावो न प्रदर्शितः स्यात् । सत्यं⁹⁾ अनेन न प्रतिपादितः । विषयचिन्तायां सामान्यादेर्विषयभावकथनेन सामर्थ्यात्कथितं भवतीति निरोधः । एकस्मिञ्ज्ञाने वाच्यवाचकाकारतया संघटनमित्यर्थः । ननु च यद्यपि तस्मिञ्ज्ञान आकार्योमीर्लनं तथापि शब्दार्थयोः संसर्गो नास्तीत्याहुः । 15

1) MS. ऽतिप्रसिद्ध°.

2) См. выше, стр. 19. 8.

3) MS. संयुक्ता.

4) MS. विकल्पितं.

5) MS. कारणसाध°.

6) MS. °संसर्गयोः ग्यो (sic!)

7) MS. यद्येवं (?).

8) MS. वाच्यस्य.

9) MS. °भावयनेन.

10) MS. °ज्ञाने अकार°.

ततो यदैकस्मिन्नित्यादि (7. 22—23) । शब्दार्थयोः संसर्गविज्ञाने ऽपि¹⁾ तयोराकारयो-
मौलिनं न संभवतीत्यभिप्रायः । तत्र काचित्प्रतीतिरित्यादिना (8. 1) योग्यग्रहणस्य
विषयं दर्शयति । व्युत्पन्नसंकेतापेक्षयाकारद्वयप्रतिभासनम्²⁾ । ननु³⁾ चाव्युत्पन्नसंकेतस्य बा-
लमूकादेरनुमतो विज्ञाने न शब्दसंसर्ग इति तद्योग्यत्वमपि नास्ति । कश्च संसर्गयोग्य-
5 प्रतिभासः । य शब्दप्रतिभासः । मूकादिज्ञाने तु संकेताभावे सति शब्दप्रतिभासो ऽपि न
संभवतीति संसर्गयोग्यत्वमपि नास्ति । किमिदं योग्यत्वं नाम । अभिधेयाकारस्य संकेत-
करणयोग्यत्वम् । न चाभिधानोल्लेखाभावे सत्यभिधेयप्रतिभासनं । नापि योग्यत्वमिति ।
तथा च कुमारिलः⁴⁾ प्राह ।

अस्ति ह्यालोचनात्मकं⁵⁾ प्रथमं निर्विकल्पकं ।

10

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुत्वमिति ॥

ततश्च व्यावर्त्याभावाद्योग्यग्रहणं न कर्तव्यमित्याशङ्कान् परस्य दर्शयति । अस-
त्यभिलाषेत्यदिना (8. 8) । अनियतप्रतिभासेत्यादिनोत्तरमाह । एवं मन्यते । शब्द-
संसर्गत्वं किमुच्यते । विकल्पज्ञानस्यानियतप्रतिभासे⁷⁾त्वेव । कुतस्तत्सिद्धमित्याह ।
अनियतेत्यादि (8. 8) । अर्थादेव क्लृप्तपञ्चमानं नियतप्रतिभासं भवति । तथा चतुर्विज्ञा-
15 नमित्यभिप्रायः । ननु कल्पनाज्ञानमप्यर्थादुत्पन्नमानं नियताकारं भविष्यतीत्याह ।
विकल्पज्ञानेत्यादि (8. 10) । अर्थसंनिधि⁸⁾ विना विकल्पज्ञानस्योत्पत्तिरित्यभिप्रायः⁹⁾

1) MS. विज्ञानेदितयोरा०

2) MS. °भासनात्.

3) MS. न तु.

4) См. Ālokavārt., pratykṣasūtra, 112

5) MS. °नात्मनं.

6) MS. °त्यभिज्ञापेत्या०.

7) MS. °प्रतिभासेत्वेव.

8) Текстъ विकल्पविज्ञाने°, MS. °संनिधि विना.

9) MS. °त्पत्तिः ऽभिप्रायः.

तेनेन्द्रियज्ञानमेव नियतप्रतिभासम् । विकल्पज्ञानं त्वनियतप्रतिभासमिति । तद्यानिय-
तप्रतिभासं विकल्पज्ञानं बालमूकादेरप्यस्तीति दर्शयति । बालो ऽपि क्लीत्यादि-
ना (8.12) । ननु च बालस्य ताल्वादिकरणपाठवाभावे सामान्यविशेषशब्दोच्चारणं ना-
स्ति । तत्किमुच्यते स एवायमिति (8.13) । सत्यं नास्ति । किं तु स एवायमित्यनेन
विकल्पस्यावस्योच्यते । स एवायमित्यनेन पूर्वदृष्टत्वमेवोच्यते । उपरतरुदितो ऽपगत- 5
रुदितः । एतदर्शयति । बालस्यापि पूर्वापरपरामर्शरूपं विकल्पकं विज्ञानमस्ति नियत-
विषये प्रवृत्तेः । यथा गृहीतसंकेतस्य पूर्वापरपरामर्शेन प्रवृत्तिरिति । यच्च पूर्वापरपरामर्शं,
तदनियतप्रतिभासं पूर्वापरपरोरारोपितत्वादिति संसर्गयोग्यं बालमूकादेर्विज्ञानमिति
तन्निवृत्त्यर्थं योग्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम् । इन्द्रियविज्ञानमित्यादिना (8.16)
कुमारिलेन यदिन्द्रियविज्ञानस्यालोचनाख्यस्य बालमूकादिविज्ञानेन सादृश्यं प्रतिपा- 10
दितं तद्रूपमितुमुपसंहरव्याजेन स्वलक्षणं दर्शयति । अत एवेत्यादि (8.18) यदिन्द्रिय-
विज्ञानमर्थब्रलेनोत्पद्यमानं नियतप्रतिभासं तन्निर्विकल्पकम्²⁾ । अत एव स्वलक्षणस्यापि
शब्दस्यार्थस्य च वाच्यवाचकत्वमभ्युपगम्य निर्विकल्पकत्वमिन्द्रियविज्ञानस्य साध्यते ।
विकल्पविज्ञानस्य तु स्वलक्षणवाच्यवाचकत्वं प्रतिभासिनो ऽपि सविकल्पकत्वमिति
स्थितम् । यद्यपीत्यनेन (8.19) स्वलक्षणयोर्वाच्यवाचकभावाभ्युपगमं दर्शयति । परमा- 15
र्थतः सामान्ययोरेव वाच्यवाचकत्वं नार्थशब्दविशेषस्येत्यादिना न्यायेन । अत्रार्थं च
स्वलक्षणयोः वाच्यवाचकभावो⁴⁾ अभ्युपगम्यः⁵⁾ । कुतः । सामान्ययोर्विषयचिन्तायामेव निरस्य-
मानत्वादिति निर्विकल्पकत्वकथनं व्यर्थं स्यादित् । तदपि हि विषयाविषयचिन्ताद्वारेण
निर्विकल्पकविषयमेवेति । तेन यद्विनोतदेवेन सामान्ययोर्वाच्यवाचकभावमङ्गीकृत्य

1) MS. तन्निवृत्त्यर्थं.

2) MS. सन्निर्विकल्पकं.

3) MS. स्वलक्षणयोर्वाच्य°.

4) MS. °भावमभ्यु°.

5) MS. °अभ्युपगम्या.

निर्विकल्पकत्वमिन्द्रियविज्ञानस्य प्रतिपादितं तदूपितं भङ्ग्या । श्रोत्रविज्ञानं तर्ही-
 त्यादिना (8. 21) स्वलक्षणस्य वाच्यवाचकभावपक्षे ऽतिप्रसङ्गमापादयति परः । किञ्चि-
 त्निर्विकल्पकत्वमिन्द्रियविज्ञानस्य साधनीयम् । न सामान्ययोर्वाच्य¹⁾वाचकमभ्युपगम्य
 शब्दसूत्र³⁾ वाच्यम् । यदा घटशब्दः शब्दशब्दो वा शब्दं शब्देन प्रतिपद्यते । तदा किं-
 5 चिद्वाच्यं शब्दस्वलक्षणं किञ्चिद्वाचकं शब्दस्वलक्षणमिति । ततः शुद्धयोः अवयवे सति
 शब्दविज्ञाने द्वयोरपि शब्दयोः प्रतिभासनाच्छ्रोत्रेन्द्रियज्ञानमनियतप्रतिभासित्वात्सवि-
 कल्पकं स्यादित्याकृतम् । सत्यपीत्यादि (8. 23) । एवं मन्यते । यद्यपि स्वलक्षणयो-
 र्वाच्यवाचकत्वं तथापि श्रोत्रविज्ञाने न³⁾ वाच्यवाचकतया तयोः प्रतिभासनं । अपि तु
 शुद्धयोरेव प्रतिभासनं । यस्माच्छब्दसंनिधिवलेन श्रोत्रविज्ञानमुत्पद्यते । न च संनि-
 10 क्तयोः⁵⁾ शब्दयोः वाच्यवाचकत्वमस्ति । यावत्संकेतकालभाविशब्दस्मरणं न भवति
 तावत्कुतो वाच्यत्वं वाचकत्वं वा स्यात् । एतत्प्रत्यभिज्ञया स एवायं वाचको भविष्यती-
 त्याह । न च संकेतकालेत्यादि (1. 24) विषयभेदात्तयोः पूर्वोत्तरयोर्भेदः । कश्च संके-
 तविषयः शब्दो । यः संकेतकालभाविना ज्ञानेन विषयीकृतः । यश्च पूर्वज्ञानेन विषयीकृतः
 स इदानीं नास्ति । पूर्वज्ञानविनाशे पूर्वज्ञानविषयत्वस्यभावात् । अतः पूर्वकालविषय-
 15 त्वमपश्यत्सन्निकृते⁷⁾ श्रोत्रबलेनोत्पद्यमानं निर्विकल्पकमेव । योगिज्ञानेन यद्येकस्मि-
 न्काले मनोविज्ञानेन च युगपच्छब्दार्थो⁸⁾ गृह्यते⁹⁾ तथापि संनिहितवस्तुतया तेन गृही-

1) MS. सामान्ययोर्वाच्य°.

2) MS. शब्दलक्षणं.

3) MS. °विज्ञानेन.

4) MS. °वाचकतयोः प्रतिभा°.

5) MS. संनिकृतयोः.

6) MS. °कालाद्भाविः.

7) MS. संनिकृते.

8) MS. °व्दार्थो.

9) MS. गृह्यते.

तव्याविति दर्शयति । योगिज्ञानमित्यादिना (9.3) । ननु कल्पनाज्ञानमपि पर्या¹⁾
कल्पनया शून्यं । ततश्च तस्यापि निर्विकल्पकत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्काह । तया कल्प-
नया कल्पनास्वभावेनेत्यादि (9.6) । एवं मन्यते । धर्मिणा कल्पनाज्ञानेन धर्मो ऽत्र
कल्पनात्वं लक्ष्यते । यथा विषाणीत्यत्र विषाणित्वं ततश्च कल्पनात्वेन रक्षितं यज्ञानं
तन्निर्विकल्पकम् । न च कल्पनाज्ञानं कल्पनात्वरक्षितमित्यदोषः ।

5

कल्पनापोढाभास्तत्त्ववोर्लक्षणयोः परस्परविशेषणविशेष्यत्वं । न स्वातन्त्र्येण पृथ-
ग्लक्षणत्वमिति दर्शयितुमस्ते प्रत्यक्षशब्दं गृहीत्वा तयोरेपि संवधाति तत्प्रत्यक्षमिति
परेण संयन्ध (9.6—7) इत्यनेन । इन्द्रियगतनिदं विध्नकारणानि (9.9) तोन्द्रि-
यस्य तिमिरेणाक्रान्तत्वात् । आशुभ्रमणमिति । मन्दं भ्रम्यमाण इति³⁾ विशेषणस्य व्या-
वृत्तिः । विषयगतमिति (9.11) विषयस्यालातदेशक्राकारं प्रति निमित्तत्वात् । नौ- 10
यानमिति (9.11) समुदायप्रश्नः । गच्छत्यां नावीत्यादिना (9.11) । प्रयोजनं दर्शयति ।
वाह्याग्रयगतमिति (9.12) । बाह्या नौः सैवाश्रयस्तत्र स्थितस्याश्रयद्वारको विध्नम
उच्यते । संतोभो वातादीनां विकारापत्तिरध्यात्मिकविध्नकारणम् । ननु चेन्द्रियगतमेव
विध्नकारणम् । प्रत्युच्यते । नान्यैरिन्द्रियगतैरिन्द्रियं विक्रियां गतमित्याह । सर्वै-
रेवेत्यादि (9.14) तिमिरस्य साक्षादलातदेः पारम्पर्येणेति । एतच्च विनिश्चयटोकायां 15
विस्तरेण प्रतिपादितमिति । संतोभपदेन⁴⁾ सह द्वन्द्वं कृत्वा बहुव्रीहिरिति दर्शयति ।
विनिश्चये तु संतोभशब्देन षष्ठोसमासं कृत्वादिशब्देन बहुव्रीहिसमासं दर्शयतः को
ऽभिप्रायः टोकाकृत इति । व्युत्पत्तिभेदकथनमेव नार्थभेद इति । यदा संतोभशब्देन षष्ठी-
समासः तदाश्रयगतस्य विध्नकारणस्योपलक्षणत्वादातपित्तदेर्यदृष्टं भवतीति नार्थभेदः ।

1) MS. मपि ऽपर्या.

2) MS. कल्पत्वं.

3) MS. после आशुभ्र остальные слова до विशेषणस्य пропущены.

4) MS. सपदेन (sic!) вм. संतोभपदेन.

5) MS. विध्नकारणं.

अथ किमर्थमाशुभमणग्रहणादिरूपादानं। तिमिरादीत्येव क्रियतामादिग्रहणेन सर्वेषां संग्रहो भविष्यति। उच्यते। असत्याशुभमणादिग्रहण¹⁾ इन्द्रियगतमेवादिशब्देन काचकामलादि गृह्यत इत्याशङ्क्यते²⁾। तस्मादाशुभमणादिरूपादीयते। तेषामुपादाने यद्यादिग्रहणं न क्रियेत तदा तेषां स्वद्वयग्रहणमेव स्यात्। न प्रकारोपलक्षणमित्यादिग्रहणम्। ततः 5 उभयोपादाने सति तिमिरादीनामुभयकात्स्न्यं⁴⁾ लभ्यत इति स्थितम्। तत् तथाविधं ज्ञानमिति (9. 19) यद्यपि सूत्रे ज्ञानग्रहणं नास्ति⁵⁾ तथापि धात्वे ज्ञानधर्मत्वात्तद्व्युदासेन ज्ञानमेव प्रत्यक्षं गृह्यत इत्यदोषः। विनीतदेवव्याख्यायां भवति तु⁶⁾ प्रत्यक्षसूत्रस्यार्थकथनं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति तस्मात्तत्स्थितं निर्विकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षमध्यात्ममिति ॥

यैरिन्द्रियमेव द्रष्टुं परिकल्पितमिति (9. 20)। वैभाषिकैः चतुः पश्यति 10 द्रष्टव्यमिति तैरिष्यते⁷⁾। मानसे च प्रत्यक्षे दोष उद्भावित इति। द्वाभ्यां भिन्नयो द्रष्टुं दृश्यते चतुर्विज्ञानेन तदाकृष्टेन मनोविज्ञानेनेति तदागमसिद्धं मनोविज्ञानमाचार्यदिग्भागेन प्रत्यक्षं दर्शितं। तत्परैः कुमारिलादिभिर्लक्षणमज्ञानद्विर्दूषितम्। तन्मनोज्ञानं यदीन्द्रियविज्ञानविषये⁸⁾ प्रवर्तते तदा गृहीतयादितयाप्रमाणां। अथान्यविषये प्रवर्तते। व्यवहिते प्रत्यक्षं भवत्किं तन्मनोविज्ञानमिन्द्रियसव्यपेक्षं स्यान्निरूपेक्षं वा। इन्द्रियसव्यपेक्षत्वे सतोन्दि-

1) MS. °ग्रहणोद्भव°.

2) MS. इत्यशङ्क्यते.

3) MS. उभयोपादाने.

4) MS. कात्स्न्यं.

5) Ср. N. b. t. 9. 6 и 9. 8; слово *jñānam* стояло или послѣ *rahitam*, или его совсѣмъ не было. Но въ текстѣ, съ котораго сдѣланъ тиб. переводъ (21.3) и въ томъ, который имѣлъ передъ собою Vinītadeva оно стояло тамъ же, гдѣ и въ нашемъ текстѣ; см. N. b. t. 9. 4.

6) MS. भवतु.

7) MS. तैरिष्यतैरिष्यते मानसे...

8) MS. व्यवर्तते.

9) MS. ग्रहीत°.

यविज्ञानमेव । निरूपेक्षत्वे वानिन्द्रियस्यापि मनोविज्ञानं प्रत्यक्षं स्यादित्यन्धबधि¹⁾।
 न्यभावचोद्यं कृतम् । स्वसंवेदनं च नाभ्युपगतमिति (9. 21) मीमांसकैः परोक्षं वि-
 ज्ञानमर्थापत्तिगम्यं । प्रत्यक्षो ऽर्थ इष्यते । नैयायिकादिभिस्तु ज्ञानात्तरगम्यं ज्ञानमिष्यते ।
 न स्वसंवेदनं सिद्धं । स्वात्मनि कारित्वविरोधात् । योगिज्ञानं च (9. 21) नाभ्युपगत-
 मिति संबन्धः । मीमांसकादय एवमाहुः । योगिन एव न संप्रति प्रमाणाभावात् । किं 5
 पुनः तेषां ज्ञानमिति । इन्द्रियाश्रितमिति चतुरादीन्द्रियचतुष्टयं गृह्यते । न मन इन्द्रियं ।
 तस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षे प्रतिपाद्यमानत्वात् । इन्द्रियाश्रितं विज्ञानं प्रत्यक्षमिति ब्रुवतां²⁾
 वार्तिककृता न चतुः प्रमाणमिति कथितं भवति । यस्माज्ज्ञानस्यैवान्वयव्यतिरेकानु-
 विधानाद्रूपादिदर्शने सामर्थ्यं । न चतुषः । यत्तूक्तं ज्ञानं चेत्पश्यति । व्यवहितमपि किं
 न पश्यति । अमूर्तस्यावाचकाभावादिति⁴⁾ । तदपुक्तं । यतो योग्यदेशेनैवार्थेन तज्ज्ञानं 10
 जन्यते । न व्यवहितेन । विज्ञानादर्शनात् ।

स्वशब्दस्य विवरणं । आत्मीय (10. 8) इतीन्द्रियविज्ञानस्यात्मीयः विषयत्तणः ।
 तस्यानात्तर (10. 8) इत्यस्य विवरणं । न विद्यत इत्यादि । अन्तरशब्दस्य विवरणं
 व्यवधानमित्यादि । समानजातीय उपदेयत्तण इन्द्रियविज्ञानविषयस्याव्यवहितः
 समानजातीयत्तण उच्यते । स चोपादेयत्तणो विषयः । विषयग्रहणेनालोकस्यानन्तरस्य 15
 निरासः । स तद्यभूतः सहकारो यत्येति (10. 11) संबन्धः । ननु च कथं विषयत्तणस्य
 सहकारित्वमेकस्मिन्तणे उपकार्योपकारकभावभावादित्यत आह । द्विविधश्चेत्या-

1) MS. °न्धविधिर्ग°.

2) MS. ब्रवता.

3) MS. चतुष प भुक्तं.

4) Ожидали бы: *amūrtatva-* (ср. *jñānasya*) *avācakatvābhāvat* т. е. «по-
 тому что нѣтъ (*abhāvat*) отсутствія указанія (*avācakatva*) на нематеріальность
 знанія» или, выражая ту-же мысль въ утвердительной формѣ: «имѣются
 указанія на то, что познаніе (т. е. процессъ чувственнаго воспріятія) не ма-
 теріально (т. е. не есть процессъ фізіологическій)».

दि¹⁾ (10. 11) । एवं मन्यते । नात्रोपकारकत्वात्सकृत्कारित्वमपि त्वेकार्थकारित्वादिति । तदेव दर्शयति । विषयेत्यादिना (10. 13) । ईदृशेनेति (10. 14) स्वविषयानन्तरविषय-सकृत्कारिणोन्द्रियज्ञानेनालम्बनप्रत्ययभूतेनेति । यदा योगिज्ञानं परस्वैवविधज्ञान-मालम्बते तदालम्बनभूतेन योगिज्ञानं जन्यत इति²⁾ । समश्चासावित्यनन्तरत्नस्यापि
 5 ज्ञानत्वात् । समनन्तर इति³⁾ भवति शकन्धादिषु⁴⁾ पाठात् परद्वपत्वं यतः स चेति (10. 16) समनन्तरः । हेतुत्वादिति प्रत्ययार्थकथनमेतत् । तेन जनितमित्यादिनैतत्कथयति । इन्द्रियविज्ञानेन स्वविषयानन्तरविषयसकृत्कारिणोपादानभूतेन यज्जनितं तदेव मनोविज्ञानं प्रत्यक्तं । न आलम्बनभूतेन जनितमित्यर्थः । यदा चेत्यादिना (10. 18) द्वयोरेकं विषयं गृहीत्वा यच्चोदितं परेण तत्परिहृतं । पूर्वज्ञेय इन्द्रियविज्ञानस्य विषयो
 10 द्वितीयज्ञेयो मनोविज्ञानस्य विषय इत्यगृहीतप्राक् मनोविज्ञानमिति । यदा चेत्यादिना (10. 18) यच्चोद्यं कृतं । यदि मनोविज्ञानमिन्द्रियसव्यपेक्षं न स्यान्मनोविज्ञानस्येन्द्रियविज्ञानविषयादन्यो विषयः तदान्धबदिराद्यभावः । व्यवहितस्य नीलादेर्ग्रहणं भवत्विति तत्परिहृतम् । यस्मादिन्द्रियविज्ञानविषयस्य द्वितीयोपादेयभूतविषयज्ञेयो गृहीतो मनोविज्ञानविषयः तस्माद्व्यवहितज्ञेयो विषयो⁹⁾ न भवत्यस्यान्धबदिरादिदृष्टान्तो-

1) MS. °द्विविधस्चेत्यादि.

2) MS. जन्यतेति.

3) MS. न भवति.

4) MS. शकन्धादिषु, ссылка на vārtika 3632, ср. Рāṇ. VI, 1, 94; см. Siddhāntakaumudī § 79, въ объясненіе того, что изъ sama и anantara произошло samanantara, а не samānantara.

5) MS. °णोपादन°.

6) MS. जिनितं. Передъ этимъ словомъ пустое мѣсто, м. б. пропущено: *tena yogijñānam*.

7) MS. यच्चाद्यं.

8) MS. मनोविज्ञानेन्द्रिय°.

9) MS. ज्ञाणाविषयो.

न्द्रियविज्ञानम् । विज्ञानविषयानन्तरविषयसहकारि विद्यते । तेन तेषां न मनोविज्ञानं भव-
तीति परिहृतम् । स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणोत्पद्यमाने शब्दविषयं मानसं न
प्राप्नोति श्रोत्रविज्ञानविषयाच्छब्दादपरस्योपादेयत्तया नुत्पत्तेः शब्दस्योच्छेदितात् ।
अपरस्य शब्दस्य शब्दादनुत्पत्तेरित्यवश्यं मानसं प्रत्यक्षशब्दविषयमेष्टव्यम् । अन्यथा
पञ्च वाक्या¹⁾ विज्ञेया इत्यस्य व्याघातः²⁾ स्यात् । स्वविषयानन्तरविषयशब्देन श्रोत्रवि- 5
ज्ञानविषयानन्तरयोग्यविषयो गृह्यते नोपादेयत्तया एव तेन विज्ञानविषयदेशे ऽपरशब्दो
पदोत्पद्यते तदा मानसं प्रत्ययं स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा जनितं भवतीत्यदोषः ।
एतच्चेत्यादिना (10. 21) मनोविज्ञानस्योत्पत्तिविषयं दर्शयति । उपरते चक्षुषीति ।
पदा चक्षुर्विषयमालोच्योपरतं भवति तदालोचनाविषये चक्षुर्विज्ञानमुत्पन्नं सत्पुनर्द्वितीये
क्षणं आत्मीयविषयानन्तरविषयेनोत्पाद्यत इन्द्रियाणां तत्र व्यापारभावात् । ततश्च 10
तेनेन्द्रियविज्ञानेन स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा मानसप्रत्ययमुत्पद्यत इति स्थि-
तम् । नन्वेकस्मिन्क्षणे तस्योत्पादके सति न तत्र काचिदर्थक्रियावाप्यत इति पुरुषा-
र्थानुपयोगित्वात्प्रामाण्यं प्राप्नोति⁷⁾ । उच्यते । न मानसप्रत्यक्षेणास्मद्विधानामर्थक्रियावा-
प्तिर्भवति । अपि तु योगिनो वीतरागादेः । ते⁸⁾ च तस्मिन्क्षणे मानसे चोपदर्शितं विषयं
प्रतिपद्य धर्मदेशनादिकामर्थक्रियामासादयन्तीत्यनवयवम् । अथ व्यापारवति चक्षुषि 15
किमिति मानसोत्पत्तिर्लुप्यत इत्याहु⁹⁾ व्यापारवतीत्यादि (10. 21) सर्वेन्द्रियाश्रितं

1) MS. वाक्याद्वि विज्ञेया.

2) MS. व्याघातः.

3) MS. चक्षुर्विषय°.

4) MS. चक्षुर्वि°.

5) MS. °विषयनो°.

6) MS. स्वविषयात्तरं.

7) Ожидали бы कथं प्राप्नोति.

8) MS. तेन.

9) MS. लुप्यतेत्याहु.

ज्ञानं चतुर्विज्ञानमेव न मानसस्योत्पत्तिरस्तीत्यभिप्रायः । ननु व्यापारवति चतुषि
 प्रथमे क्षणे इन्द्रियविज्ञानं भवति द्वितीये क्षणे मानसं भवति यद्यपि समानज्ञातीययो-
 र्युगपदुत्पत्तिर्नास्तीत्याहुः । इतर्येत्यादि (10. 22) । एवं मन्यते । व्यापारवति चतुषि
 किमितोन्द्रियविज्ञानं नोत्पद्यते द्वितीये क्षणे योग्यकरणे सति समानद्वयं । तेन तयोः
 5 कथमिन्द्रियविज्ञानव्यपदेशो न स्यादिति । ननु च यदि मानसं प्रत्यक्षं इन्द्रियज्ञानाद्विन्नं
 प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं भवेत्तदा तस्य लक्षणं यावता प्रमाणसिद्धमेव नास्तीत्याहुः । एतच्चे-
 त्यादि (11. 1) । एवंज्ञातीयकमितोन्द्रियविज्ञानसदृशं तदेतद्वर्मेतिरेणागमसिद्धं दर्शयता-
 चार्यज्ञानगर्भप्रभृतीनां¹⁾ मानससिद्धये यत्प्रमाणमुपन्यस्तं विकल्पोदयादिति तद्गङ्गा-
 वधारणादेव दूषितम् । तैरेवं व्याख्यातं । व्यापारवति चतुषीन्द्रियज्ञानमुत्पद्यते
 10 मानसं च । न शक्यते वक्तुं द्वयोर्युगपदुत्पत्तिर्नास्तीति । यतः समानेन्द्रिययोर्नास्ति ।
 न भिन्नेन्द्रिययोः । षष्ठां युगपदुत्पत्तिरिति वचनात् । ततश्च द्वयोर्भिन्नेन्द्रिययोर्युगपदु-
 त्पत्तिः । न च तत्र भेदेनानुपलभ्यमानं मानसं नास्तीति शक्यते वक्तुं । समानज्ञातीयनी-
 लविकल्पोदयात् । यदि च तत्र मानसं स्यात्तत्पृष्ठभावो नीलविकल्पाने स्यादेव ।
 समानाद्वि मानसात्मनो विकल्पस्योत्पत्तिर्भवति न विज्ञातीयादिन्द्रियविज्ञानादिति ।
 15 यथा देवदत्तेन नीले गृह्यते न यज्ञदत्तस्य नीलनिश्चयो भवति । तथेन्द्रियविज्ञानमनो-
 विज्ञानसंतानयोर्भिन्नत्वात् । न तथा मानसमनोविकल्पसंतानयोर्भिन्नसंतानत्वम् । द्वयोरप्य-
 निन्द्रियत्वात् । मनोव्यपदेशाच्चेति । अत्रोच्यते । यदुक्तं तावत्समानज्ञातीयविकल्पोदया-
 दिति तत्सिद्धौ³⁾ यत्साधनं तदनैकात्मिकम् । विज्ञातीयादप्युत्पत्तिदर्शनादन्वयव्यतिरिक्तो-
 भ्याम् । न च व्यापारवति⁴⁾ चतुषि मानसस्योत्पत्तिरस्ति । न च द्वयोर्नीलविज्ञानयोरुत्प-

1) MS. °प्रवृत्तीना.

2) MS. द्वयोर्भिन्न°.

3) MS. пропущено слово यत्.

4) MS. व्यापारवती.

5) MS. द्वयोर्नील°.

त्तिर्निर्विकल्पयोर्दृश्यते¹⁾ अनुपलभ्यमानत्वात्तयोः । तेनेन्द्रियविज्ञानादेव विज्ञातीयाद्वि-
कल्पकस्योत्पत्तेर्न विकल्पस्योदयादिति मानससिद्धौ हेतुः । न च देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव
भिन्नसंतानवर्तित्वं सविकल्पकनिर्विकल्पकयोः । येन भिन्नसंतानान्निर्विकल्पकादु-
त्पत्तिर्न स्यादेकसंतानपातित्वात्तयोरवश्यं चाङ्गोक्तव्या विज्ञातीया विकल्पस्योत्पत्तिर्येन
वार्तिककार एवमाह ।

5

तद् दृष्टवेव दृष्टेषु संवित्सामर्थ्यभाविनः ।

स्वव्यापारत्वकरणात्स्मरणादित्यादि²⁾

संविच्छेदेनेन्द्रियविज्ञानमेवोच्यते न मानसम् । ततश्च तत्सामर्थ्यभावि कथं वि-
कल्पविज्ञानं स्मरणां³⁾ विज्ञातीयत्वात् । न च तत्र मानसं संविदुच्यत इन्द्रियविज्ञानस्य
व्यवहारेण । प्रामाण्यस्य⁴⁾ चित्त्यत्वात्⁵⁾ । किं चेन्द्रियविज्ञानस्य कथं प्रामाण्यं । यदि स्व- 10
व्यापारं करोति । स्वव्यापारस्तु स्वविषये विकल्पजनकत्वं नाम । ततश्च विज्ञातीयादपि
विकल्पस्योदयादिति यत्किंचिदेतत् ।

ननु चित्तचैत्ता इति वक्तव्ये सर्वग्रहणस्य व्यावर्त्याभावादपार्थक्यं तद्ग्रहणमित्याहु-
नुवाद्य एवेत्यादि (11. 6) । न केवलं प्रसिद्धाः सुखादयः चित्तचैत्ता स्वसंवेदना गृह्यन्ते । अ-
न्येऽपि स्वसंवेदना इति तात्पर्यम् । अमुमेवार्थं दर्शयति । नास्तीत्यादिना (11. 7) । शुद्धस्य⁶⁾ 15
चित्तावस्थाद्वयस्यासंवेदितस्याभावमाहेति भावः । एवं ब्रुवता टीकाकृतानेन निरोधस-
माप्त्यवस्थायां⁷⁾ शुद्धचित्ताभाव एवेत्यभिप्रायः प्रदर्शितः । तस्यामवस्थायां न काचि-

1) MS. °विकल्पयोर्दृश्यते.

2) MS. स्वव्यापारकरणात्.

3) MS. स्मरणं.

4) MS. प्रामाण्यस्य.

5) MS. चित्त्यत्वात्.

6) MS. सूत्रस्य.

7) MS. सूत्रचित्ता°.

चित्तावस्था संवेद्यते यतः । ननु चित्तचैता नामात्मसंवेदनं नास्ति स्वात्मनि कारित्व-
 विरोधादित्युक्तमित्याह येन ह्येत्यादि (11. 8) । यस्मादेनेन बोधस्वद्वयेणात्मस्वद्वये¹⁾
 वेद्यते तत्प्रत्यक्षमात्मसंवेदनमुच्यते । एवं मन्यते । यथा प्रदीपः प्रकाशतया स्वद्वयं
 निवेद्यन्नात्मप्रकाशने न प्रदीपात्तरमपेक्षते तथा चित्तादिकमपि संविद्रूपतया स्वद्वयं
 5 निवेद्यन्नात्मसंवेदने न ज्ञानात्तरमपेक्षते । न च स्वात्मनि कारित्वविरोधो यतो वास्त-
 वकारकत्वाभावः⁴⁾ । अत्रापि कल्पनया प्रकाश्यप्रकाशकत्वेन कर्मकर्तृभावः । तत्रापि नी-
 लाकारोत्पत्तिरेव प्रकाशकत्वं ज्ञानस्य प्रदीपस्यापि प्राग्भावित्वमेव । प्रकाशकत्वं
 कल्पनापरो व्यापारः । बोधस्य तु बोधद्वयतपोत्पत्तिरेव स्वप्रकाशकत्वम् । ततश्च विज्ञानं
 बोधद्वयतया प्रत्यक्षेणानुभूयमानं कथमप⁵⁾कृत्यते भवता परोक्षं विज्ञानमिति । एवं ता-
 10 वन्मीमांसकादीन्प्रति विज्ञानं स्वसंवेदनप्रत्यक्षं निर्दिष्टम् । यस्तु सांख्यो ऽपि बाह्यद्वयाः
 सुखादय इति मन्यते तं प्रत्याह ' इह च द्वयादौ दृश्यमान (11. 9) इत्यादि । एवं
 मन्यते । नीलद्वयात्सातादिकमत्तरं⁷⁾ संवेदनं प्रत्यक्षेणानुभूयमानं न बाह्येनाभिन्नद्वयं ज्ञेयं
 च शक्यते वक्तुमिति । अनुमेवार्थं न च गृह्यमानाकार (11. 9—10) इत्यादिना दर्श-
 यति । सात्तात्कारित्वव्यापार इति प्रत्यक्षस्य व्यापारः । विकल्पस्तत्पृष्ठभावी । न च⁹⁾
 15 नीलस्य सातद्वयत्वमनुगम्यत (11. 13) इति तत्पृष्ठभाविना विकल्पेन सातद्वयो

1) MS. स्वद्वय.

2) MS. तत्प्रत्यक्षमा°.

3) MS. चित्तादिकमपि.

4) MS. कारत्वाभावः.

5) MS. °मपकृत्यते.

6) MS. मन्यते.

7) MS. °त्सातादिकत्तरं.

8) MS. बाह्येनाभिन्न°.

9) MS. пропускаетъ слова н ч.

नोलादिर्नानुगम्यत इत्यर्थः । तेन²⁾ नोलादिः सातस्वभावो न प्रत्ययसिद्ध इति सांख्यं
निराकुर्वता ग्राह्यग्राहकं सातादिरूपं भिन्नं प्रत्ययं प्रदर्शितम् । तेन युक्तमुक्तं कैश्चित् 'ग्रा-
ह्याद्विन्नं ग्राहकं न प्रत्ययेषाणुभूयत इति तेन किञ्चिन्नाम नापकुतं भवतीत्युक्तम्' । तस्मा-
त्सर्वाण्येतानि चित्तचैतानि स्वसंवेदनप्रत्यक्षाणीति । तेषां लक्षणं⁴⁾ योजयति तच्चेत्या-
दिना (11. 14) । तत्प्रत्ययं स्वसंवेदनरूपं निर्विकल्पकं तत्र शब्दादियोजनाभावात् । 5
कुतः । शब्देन संकेताभावात् । अधातं च तद्विज्ञानं स्वरूपे ऽविपर्यस्तत्वाद् बाधकाभा-
वाच्चेति ।

भाव्यनानार्थाभासस्येति (11. 19) क्षणिकत्वादियारुणिः । स्फुटाभवात्⁵⁾
(11. 20) इत्याद्यतिशयोपक्रमात्ततः परेषातिशयाभावाज्ज्ञानस्य । ततश्च क्षणिकत्वादि-
ग्राह्यं मनोविज्ञानं भाव्यमानमीषदसंपूर्णमन्तक्षणः प्रकर्षपर्यन्त उच्यते । तदेव दर्शयति 10
यदा स्फुटाभवमित्यादिना⁶⁾ (11. 20) । तद्विद् स्फुटाभवार्म्भे (12. 1) त्यादिनो-
पसंहारव्याजिनं योगिनो मनोविज्ञानस्यावस्थात्रयं दर्शयति⁷⁾ । भावनाप्रकर्षावस्थैका⁸⁾ ।
प्रकर्षपर्यन्तावस्था द्वितीया । भाव्यमानस्य कर्तृलामलकवद्दर्शनं योगिनः तृतीयाव-
स्थेति । तद्वि स्फुटानमित्यादिना (12. 3) योगिनो मनोविज्ञानमपि स्फुटाभवादेवे-
न्द्रियविज्ञानवन्निर्विकल्पकं दर्शयति ।

15

निर्विकल्पानुबद्धस्य⁹⁾ स्पष्टार्थः प्रतिभासते ।

1) MS. °नुगम्यतेत्यर्थः

2) MS. वेत (?)

3) MS. युक्तम्.

4) MS. स्वलक्षणं.

5) MS. स्फुटाभवत्.

6) MS. °मित्यादिन.

7) MS. दर्शयति.

8) MS. °पावस्थैका.

9) MS. स्पष्टार्थ.

इति न्यायाध्यक्ष्यपि मनोज्ञानेन भावनाप्रकर्षपर्यन्तज्ञेन शब्दार्थौ²⁾ युगपद्भूते तथापि
द्वयोः स्वतत्त्वस्य सन्निहिततया गृह्यमाणत्वात्तद्वाङ्मि विज्ञानं निर्विकल्पकमिति । नूनं च
मनोविज्ञानं भाव्यमानं वाच्यवाचकसंसृष्टं प्रतिभासते³⁾ यथा तथैव भाव्यमानं प्रकल्पपर्य-
न्तं मनोविज्ञानं वाच्यवाचकप्रतिभासि स्फुटाभं भवति । तदा स्फुटाभत्वात्निर्विकल्पक-
5 ऽपमित्यनैकान्तिको हेतुरिति पञ्चोदितं परेण तत्परिहर्तुमुपक्रमते विकल्पविज्ञानं
ह्येत्यादिना (12. 3—4) । एवं मन्यते । यद्यपि मनोविज्ञानं वाच्यवाचकसंसृष्टप्रतिभासि
तथापि स्फुटाभत्वावस्थायां तदलीकाकारं वाच्यवाचकतत्त्वमपैति⁴⁾ वित्तिद्वयं तु तस्य निजम् ।
यतस्तदेव चिद्रूपं ज्ञानं स्फुटं भवति । न वाच्यवाचकाकारतया । तयोरोपितद्वय-
त्वात् । आरोपितद्वयग्रहणस्फुटत्वमेव न स्यादिति नानैकान्तिकत्वं हेतोः । स्फुटाभत्वा-
10 दित्यस्य⁵⁾ । यदा तु विकल्पविज्ञानं शब्दसंसर्गयोग्यवस्तु गृह्णाति तदा संकेतकालदृष्टत्वेन
तद्वस्तु गृह्णाति । तदसंनिहितं⁶⁾ तदा तस्य संकेतभावात्⁷⁾ । तच्च पूर्वदृष्टं पूर्वविज्ञानस्य
विषयः । तच्च पूर्वविज्ञानं संप्रति शब्दसंसर्गयोग्यवस्तुग्रहणकाले नास्ति क्षणिकत्वा-
ज्ञानस्य । तद्वत्पूर्वविज्ञानविषयत्वमपि संप्रति नास्ति विषयिणी⁸⁾ ज्ञानस्याभावे वि-
षयस्याप्यर्थस्य संकेतकालभाविनो भाव इत्यसंनिहितं संकेतकालभावि तद्वत्स्वारोप्य⁹⁾
15 गृह्णद्विकल्पविज्ञानमस्फुटं भवतीति । स्फुटत्वं ततो निवृत्तं निर्विकल्पे ऽवतिष्ठत इति

1) MS. ०द्यन्यापि.

2) MS. शब्दार्थौ.

3) MS. प्रतिभासति.

4) MS. स्फुटभवात्.

5) MS. स्फुटभवात्तदित्यस्य.

6) MS. तदसंनिहितं.

7) MS. तदा तथा.

8) MS. विषयिणी.

9) MS. तं वस्त्व.

10) MS. गृह्णा विक.

व्याप्तिः सिद्ध्यति । ततः स्फुटत्वान्निर्विकल्पकं योगिज्ञानमध्यात्तं च प्रमाणेन शुद्धार्थप्राप्ति-
त्वात्संवादकम् । इयदेवेति (12. 9) इन्द्रियविज्ञानादारभ्य योगिज्ञानपर्यन्तं नैकमेवेन्द्रि-
यप्रत्ययप्रतिपत्तिर्यः । नाप्यधिकमधिकस्यानुपलम्भात् ॥

प्रकारेणैवमिति (12. 11) प्रत्ययं सामान्यं निर्विकल्पकमध्यात्तं । तस्य प्रका-
रभेद इन्द्रियज्ञानादिः । तं प्रतिपाद्येत्यर्थः । विषयविप्रतिपत्तिरिति (12. 11—12) । 5
इह कैश्चिन्मीमांसकादिभिः प्रत्ययस्य सामान्यविशेषौ द्वावपि विषयौ कल्पितौ ।
अनुमानस्य सामान्यमेव विषयः । न विशेषः । सांख्येन द्वयोरपि विशेषो विषय इष्टः ।
सामान्यस्याभावात् । वेदान्तवादिना च सामान्यमेव विषयो द्वयोः । आत्मद्वैततया सर्वस्यै-
कत्वाद्विशेषे भ्रान्तत्वाद्वयोरिति विप्रतिपत्तिः प्रत्ययानादिविषये । स्वल्पज्ञानादि (12. 14)
त्यनेनेष्टे विषयं दर्शयति । तद्वन्नि (12. 15) त्यर्थक्रियाकारि । अनेन लक्षणशब्दो वि- 10
वृतः । लक्ष्यते दाह्यार्थक्रिया येन तल्लक्षणम् । एतद्दर्शयति । साधारणमेव तत्त्वं
वस्तुनो रूपम् । साधारणं तु तत्त्वमारोपितं रूपं पूर्वापरज्ञानानामभेदाध्यवसायात् । अतो
वस्तुनो रूपद्वयमसाधारणं सामान्यं च । तत्रासाधारणतत्त्वं प्रत्ययस्य ग्राह्यविषय⁵⁾ इति
दर्शयति यद्साधारणानित्यादिना (12. 16) । ननु किमुच्यते ग्राह्यविषय इति⁷⁾ यावता
किमन्यो विषयो ऽस्ति प्रत्ययस्य । अस्तीत्याह । द्विविध (12. 16) इत्यादि । यन्- 15
ध्यवस्यतीति⁸⁾ यं संतानद्वयेण स्थितमर्थं तत्पृष्ठभाविना विकल्पेन निश्चिनोति । ननु
च कथं प्रत्ययस्य संतानो विषयो यतो विकल्पस्यासौ विषयः । उच्यते । उपचारात् ।

- 1) MS. विशेषे.
- 2) MS. विषयं द्वयोरपि.
- 3) MS. दाह्यार्थ.
- 4) MS. तत्.
- 5) MS. विषयमिति.
- 6) MS. तद्साध.
- 7) MS. विषयमिति.
- 8) MS. यमध्यवस्यतीति

प्रत्यक्षव्यापारेण विकल्पेनाध्यवसेयतया विषयीकृतत्वात्प्रत्यक्षविषय इत्युच्यत उप-
 चारादित्यदोषः । द्वैविध्यमेव स्फुटपत्य् अन्यो ह्येत्यादिना (12. 17) । तथानुमानमि-
 त्यादिना (12. 19) प्रसङ्गेनानुमानस्यापि विषयद्वैविध्यं दर्शयति । स्वलक्षणत्वेनाव-
 सीयत (12. 20—21) इति दाह्याग्र्यक्रिया²⁾समर्थत्वेनावसीयत इत्यर्थः । तदेतत्त्यादिना
 5 (12. 22) प्रमाणचित्तायां ग्राह्यविषयदर्शनो ऽयं । न प्राप्यं विषयमिति दर्शयति । ग्राह्य एव
 विषये सर्वेषां विप्रतिपत्तेः ।

कः पुनरसौ विषय (12. 23) इत्यादि । एवं मन्येत । ननु प्रत्यक्षस्य
 स्वलक्षणं विषय इत्युक्ते सामान्यमपि तस्य विषय⁴⁾ इति तदपि स्वलक्षणं
 प्राप्नोतीति प्रश्नः । असंनिधानं दूरदेशावस्थानमिति (13. 3) ब्रुवता विनो-
 10 तदेवस्य व्याख्या दूषिता । तेन ह्येवं व्याख्यातं ' सर्वेण रूपेण वस्तुनो ऽभावो ऽसं-
 निधानमिति । एतदसंगतं ' यस्माद्वस्तुनः तत्राभावे ज्ञानमेव न भवति । ततश्च ज्ञान-
 प्रतिभासभेद इति न घटते । यो ह्येत्यादिना⁵⁾ दर्शयति । अर्थक्रियासमर्थस्यैव
 संनिधानासंनिधानाभ्यां स्फुटास्फुटप्रतिभासभेदो न सामान्यस्येति⁵⁾ । न सामान्यं स्वलक्ष-
 णम् । आरोपितरूपस्य दूरासन्नाभ्यां सर्वदैवास्फुटत्वादिति⁶⁾ । ननु⁷⁾ सामान्यमेव⁸⁾ दूरे
 15 गृह्यमाणमस्फुटप्रतिभासं न स्वलक्षणमित्याहुः । सर्वाण्येवेत्यादि⁹⁾ (13. 6) सामान्यस्या-
 विद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । अतः तान्येव स्वलक्षणानि (13. 6—7) स्फुटास्फुटप्रति-

1) MS. °पेनाव्यवसेयतया.

2) MS. दाह्याग्र्यक्रिया.

3) MS. तत्रेत्यादिना.

4) M. विषयमिति.

5) MS. सामान्यस्य.

6) MS. °स्फुटत्वादिभिर्न.

7) MS. न तु.

8) MS. दूरा°.

9) MS. सवमयेवे°.

भासीनि । न सामान्यम् । ननु यदि द्वरासन्नाभ्यां स्वलक्षणं स्पष्टास्पष्टप्रतिभासं द्वप-
द्वपं तस्य¹⁾ स्यात् । ततश्च निकटस्थितस्य प्रतिभासद्वयं स्यात् । न च नियमो द्वरे ऽस्पष्टं
निकटे स्पष्टमिति । उच्यते । न हि नीलं²⁾ वस्तु स्पष्टद्वपमस्पष्टं च । अपि तु नीलं सा-
ध्यार्थक्रियासमर्थं नीलपरमाणुद्वपम् । स्पष्टास्पष्टाकारौ चोपाधिकृतौ । यदा द्वरे नीलं
पश्यति तदालोकपरमाणूनां⁴⁾ च रजःपरमाणुभिरभिभूतत्वात्स्पष्टप्रतिभासं ज्ञानं भवति । 5
निकटे तु अलोकपरमाणूनां बहुत्वात् ते रजःपरमाणुभिरभिभूता इति स्पष्टप्रतिभासं
ज्ञानं ज्ञायते । ज्ञानस्य स्पष्टादिद्वारेणार्थस्य स्पष्टा⁵⁾स्पष्टद्वये भवतो न परमार्थ इति ।
सामान्यस्य तु ज्ञानद्वारेण न स्पष्टास्पष्टद्वये । तेन न तत्स्वलक्षणम् । ननु तस्य विषयः
स्वलक्षणमित्युक्तं । तत्र यदि प्रत्यक्षस्यैव विषयो भवति स्वलक्षणं नान्यस्येति तदा-
नुमानार्देन स्वलक्षणविषयः । किं तु । प्रत्यक्षस्यान्यो विषयः स्यात् । अथ प्रत्यक्षस्य 10
स्वलक्षणं विषयो नान्यः । तदानुमानस्य स्वलक्षणं विषयो न निषिद्धं⁶⁾ इति स्वलक्षणवि-
षयमनुमानं स्यादिति मन्यमानः पृच्छति । कस्मात्पुनरि (13. 8) त्यादिना नानुमानस्य ।
विकल्पस्य विषयो वास्तवो न भवति । कथं स्वलक्षणं भवतीत्याह । तथाह्येत्यादि
(13. 8) । यद्यपि विकल्पस्य विषयो वस्तु न भवति तथापि स एव स्वलक्षणं । दाह्याद्यर्थ-
क्रियाद्वयेण व्यवसायादित्यभिप्रायः । 15

तदेव (13. 11) परमार्थमिति । एवं मन्यते । न क्षारोपबलादवस्तु वस्तु
भवति । सर्वस्य शशविषाणा⁸⁾देर्वस्तुत्वप्रसङ्गात् । वस्तु तदेवानुपचरितस्वद्वयं । अतः

1) MS. °भासद्वयं द्वय.

2) MS. विकट.

3) MS. न को नील वस्तु.

4) MS. परमाणूनां.

5) MS. °द्वारेणार्थस्पष्ट°.

6) MS. निषिद्ध.

7) MS. विषयं.

8) MS. सविषाणा°.

तदेव स्वलक्षणम्¹⁾ । ननु विकल्पविषयो ऽप्यर्थः परमार्थसत्त्वेन । इदमेव परमार्थसत्त्वं नाम यदुत ज्ञाने प्रतिभासन्म् । सामान्यमपि ज्ञाने प्रतिभासते तदपि परमार्थ³⁾ सद्दिति मन्यमानः पृच्छति । कस्मात्पुनस्तदेव परमार्थसद्दिति (13. 14) । अर्थत (13. 16) इत्यादिनार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणत्वपदस्यार्थं विवृणोति । तदयनर्थ
 5 (13. 18—19) इत्यादिना समुदायस्य पदानां तात्पर्यं दर्शयति । एवं मन्यते । यस्मादर्थक्रियासमर्थं परमार्थसन् । तस्मान्न सामान्यं परमार्थसन् । दाह्यार्थक्रिया-
 यामनुपयोगात् । न च प्रतिभासबलात्तत्त्वमसद्रूपस्याप्यविद्याबलप्रतिभासनात् । न च ज्ञानजनकत्वेनार्थक्रियाकारित्वं । तस्य ज्ञानस्य विनापि सामान्येन वासनाबलात्सामान्यविषयस्योत्पत्तेरिति ।

- 10 एतस्माद्दि(14. 4)त्यादिनानुमानस्य विषयं दर्शयति । तथान्हीत्यादिना (14. 6) प्रत्यक्षविषयेण सक्त विकल्पविषयस्य सामान्यस्य विसदृशत्वं दर्शयति । कथं पुनर्विकल्पस्य विषयो भवति सामान्यमित्याहुः । समारोप्यमाणमिति (14. 9) सकलवह्निसाधारणतया सामान्याकारस्य संवेद्यत्वादित्यभिप्रायः । सो ऽनुमानस्य विषयो (14. 12) ग्राह्यरूप इति । ग्राह्यं रूपमस्येति बहुब्रीहिः । यत्रापि ग्रा-
 15 ह्यापेक्षया विषयो व्यवस्थापितो न प्राप्यापेक्षया । तत्राविप्रतिपत्तेः । ननु तत्सामान्यमिति नपुंसकलिङ्गं प्रस्तुत्य स इत्यनेन पुंलिङ्गेन परामर्शः कथमित्याहुः । सर्वनाम्नेत्यादि (14. 11) । कस्मात्पुनः प्रत्यक्षपरिच्छेदं अनुमानस्य विषयविप्रतिपत्तिर्निराकृता वार्तिककारेण नानुमानपरिच्छेद इत्याहुः । सामान्यलक्षणमित्यादि (19. 9—10) । एवं

1) MS. लक्षणं.

2) MS. सामान्यपिज्ञानं.

3) MS. परमार्थः सद्दिति.

4) MS. दाह्यदाह्यार्थः.

5) MS. व्यक्तविषयेणा.

मन्यते । पञ्चानुमानपरिच्छेदे ऽनुमानस्य विषयो व्यवस्थाप्येत तदा तत्रैव ग्रन्थः कर्तव्यः स्यात् । को ऽसौ वानुमानस्य विषयः । प्रत्यक्षविषयादन्यः । प्रत्यक्षस्यैव को ऽसौ विषयो पदपेक्षयायमन्यः पुनर्वक्तव्यं स्वलक्षणमित्येवमावर्त्यमाने गौरवं स्यात् । ततो लाय-
वार्थं (14. 14) अत्रैव कथितमिति ।

फलविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाहति (14. 15) । कथं प्रमाणस्य फले विप्रति- 5
पत्तिः । तथाहि प्रमाणं करणं प्रमितिक्रियां विना न भवति यथा क्तिं विना न परशुः ।
ततश्च प्रमाणात्करणात्पृथक्फलेनार्थसंप्रवृत्तिलक्षणेन भवितव्यं । स्वात्मनि क्रियाका-
रणात्प्रतिरोधात् । न हि परशुरेव क्तिरिति । अतो मीमांसकेनेन्द्रियं प्रमाणमिन्द्रिया-
र्थसन्निकर्षः । मनश्चिन्द्रियसन्निकर्षः । आत्ममनः सन्निकर्षश्चेष्टः । सर्वे सन्निकर्षाश्चेति । त-
डुक्तम् ।

10

यदेन्द्रियं प्रमाणं स्यात्तस्य चार्थेन संगतिः ।

मनसो वेन्द्रियैर्योग आत्मना सर्व एव वा ॥

इत्यर्थावबोधः फलं तत्र व्यापाराच्च प्रमाणतेति ।

तदा ज्ञानं फलं तत्र व्यापाराच्च प्रमाणात् ।

व्यापारो न यदा तेषां तदा नोत्पद्यते फलमिति ॥

15

1) MS. त्रैवं.

2) MS. अतो.

3) MS. आत्मनः.

4) MS. सन्निकर्षश्च.

5) °योगात्मना सर्व एवेति.

6) MS. प्रमाणेनेति.

7) MS. ना.

8) Cp. Ālokavārt., pratyakṣasūtra, 60—61.

तथा पूर्व पूर्व प्रमाणमुत्तरमुत्तरं फलमिति चोक्तम् । तत्रापि बुद्धिज्ञानं प्रमाणं प्रवृत्त्यादिकं फलमिति । तथा नैयायिकादयो ऽप्येवंभूतमेव प्रमाणफलमिच्छन्ति । इदं लघिकं । विशेषणज्ञानं प्रमाणं विशेष्यज्ञानं फलमिति यथोक्तं कुमारिलेन¹⁾ ।

प्रमाणफलते बुद्ध्योर्विशेषणविशेष्ययोः ।

5

यदा तदापि पूर्वोक्ता भिन्नार्थवनिवारणेति ॥

तदेषां विप्रतिपत्तिः । तां निराकर्तुमाह । तदेवेति (14. 17) । कथं पुनरर्थपरिक्लित्तिद्वयं प्रमाणस्य फलं नार्थप्रवर्तकादि विज्ञानमित्याह । अर्थस्त्येत्यादि (14. 20) । एवं मन्यते । येन फलेन निष्पन्नेनानन्तरेण प्रमाणस्य कर्णत्वव्यपदेशो भवति तदेव फलं । नान्यत् । अर्थपरिच्छेदकत्वेन विज्ञान उत्पन्ने स्वविषयनिश्चयज्ञानकत्वे सति समाप्तो ज्ञानस्य प्रमाणव्यापार इति । अर्थपरिच्छित्तिरेव फलं न प्रवर्तकादिकम् । अमुमेवार्थं दर्शयत्येतदुक्तमित्यादिना (14. 21) । प्रमाणादर्थपरिच्छित्तिद्वयस्य फलस्य भिन्नत्वं²⁾ दर्शयितुं प्रमाणज्ञानस्य स्वद्वयं प्राग्दर्शितमपि पुनरपि दर्शयति प्रापकं ज्ञानमित्यादिना (14. 21) । एवं मन्यते । यस्मात्प्रापकं विज्ञानं प्रमाणमिष्टमस्माभिः तस्मात्सा च प्रापणशक्तिरर्थपरिच्छित्तिरेव नार्थादुत्पत्त्यादिकमिति । एतदेव दर्शयति प्रापणशक्तिरित्यादिना (14. 21) । कस्मादर्थविनाभावित्वमात्रमेव प्रापणशक्तिर्न भवतीत्याह बीजादीत्यादि (15. 1) । यतो बीजादेः सकाशादङ्कुरस्यार्थावभासित्वोत्पत्तिरस्ति न च बीजादिकं प्रापयति खलविलासगर्गतस्यापि बीजस्याङ्कुरोत्पादकत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादित्यादिना (15. 1) ज्ञानस्यार्थादुत्पत्तिव्यापारादन्य एव प्रमाणव्यापार

1) MS. यथोक्तमुचेकेन (?); приводимые стихи находятся в Āloka-vārt., pratyakṣasūtra 70, сь вариантомъ निराक्रिया вместо निवारणा

2) MS. भिन्नत्वं.

3) MS. °रथापरिच्छि°.

4) MS. °उत्पत्त्यादिक°.

5) MS. °भासित्वमिति°.

इति दर्शयति । पूर्वापरयोः¹⁾ लणपोरेकत्वाध्यवसायात्प्राप्याडुत्पत्तावित्युक्तं स एवेति (15. 3) प्रमाणव्यापारः । यद्येवं प्रापणशक्तिः फलं तर्हि नार्थपरिच्छित्तिद्वयं फलम् । प्रापकत्वादर्थपरिचित्तेरन्यत्वादित्याह 'उक्तं च पुरस्तादित्यादि (15. 3—4) । यदेव प्रापकं ज्ञानं तदेव प्रवर्तकमर्थप्रदर्शकं च तदेवेति पुरस्तात्संवर्णितं प्रमाणस्वरूपचिन्तायाम् । ततश्चार्थप्रदर्शकमेव प्रापकं तस्य च प्रापणशक्तिरर्थपरिच्छित्तिरेव तावता परिसमाप्त- 5 वात्प्रमाणव्यापारस्येति स्थितम् । प्रमाणस्य फलमर्थपरिच्छित्तिद्वयमेव । नान्यदिति ।

यदि ज्ञानस्य प्रामितिद्वयं फलं ज्ञानात्तर्हि³⁾ प्रमाणेन भिन्नेन भवितव्यमिति मन्यमानः पृच्छति ' यदि तर्ह्येत्यादिना (15. 6) । अर्थसाद्व्यनस्य प्रमाणमिति (15. 7) ' एतस्य विवरणं ' अर्थेन यत्साद्व्यमित्यादि (15. 8) । एवं मन्यते । अर्थसाद्व्यं विज्ञानस्य प्रमाणं नेन्द्रियादिकमिति । विषयाडुत्पद्यमानं विषयसदृशं भवतीति तदेव सा- 10 द्व्यं सादृश्यमुक्तमिति दर्शयति ' इह यस्मादित्यादिना (15. 8) । ननु चेत्यादि (15. 11) । एवं मन्यते परः । इन्द्रियादिकं प्रमाणमुक्तमस्माभिः ' तदेव किं बौद्धेनापि नेष्यते येनार्थसाद्व्यं प्रमाणमिष्यते । किं चार्थसाद्व्ये प्रमाणे ऽङ्गीक्रियमाणे प्रमाणफलपोरेक्यात्रैकं कर्म करणं भवतीति यच्चोदितं तत्तदवस्थमेवेति । तद्वशादित्यादि (15. 14) । एवं मन्यते । प्रमाणं करणं च साधकतमं कारकाणाम् । प्रकृष्टोपकारकं ज्ञानस्य साद्व्यमेव 15 तद्वशादर्थ्याधिगतिमिदं ' नेन्द्रियादिकं ' अर्थसाद्व्यभावे ऽर्थप्रतीतिरभावादिति । अमुमेवार्थं दर्शयति । अर्थस्य प्रतीतिरवबोध (15. 14—15) इत्यादिना । नोलनिर्भासं ह्येत्यादिना (15. 16) नोलाकारं नोलविज्ञानस्य नोलावगमव्यवस्थाया निमित्तं दर्श-

1) MS. पूर्वापर्याः.

2) MS. °ताव्यवसायात्.

3) MS. ज्ञानात्तर्हि.

4) MS. यदि तर्ह्येत्यादि.

5) MS. किं चार्थ°.

6) MS. प्रकृष्टोपकारकं.

यति । यस्मान्नोलाकारे विज्ञानस्यावगते नीलप्रतीतिरवगम्यते तस्मादर्थाकारः प्रमाणं
 करणधर्मत्वादस्येति । ननु च चक्षुरादिभ्यो विज्ञानमुत्पद्यते विशिष्टार्थमवगच्छत्येव ।
 तत्कथमर्थाकारस्य प्रकृष्टोपकारकत्वमित्याहुः । येभ्यो ह्येत्यादि (15. 17) । तत्कथयति
 चक्षुरादीनामपि विज्ञानोत्पत्तौ निमित्त¹⁾भावो ऽस्ति । किं तु तेषां सर्वज्ञानोत्पत्तिं प्रति
 5 निमित्तत्वात् प्रतिनियतार्थव्यवस्थापनस्य निमित्तत्वं²⁾ । अर्थाकारस्य त्वसाधारणत्वात्प्र-
 तिनियतार्थव्यवस्थापनं प्रति निमित्तत्वमिति । तदेव प्रमाणम् । यत्तत्परेण चोदितं प्रमाण-
 फलयोरैक्यात् चैकं साध्यं साधनं वा स्यादिति तत्परिहरति । न चात्र जन्यजनके-
 त्यादिना (15. 18—19) । स्यादयमेकस्य वस्तुनो विरोधो यद्ययं जन्यजनकभावः प्रमाण-
 फलयोः साध्यसाधनभावः । किं तर्हि व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावः । कुतो ज्ञानाधि-
 10 कारात् । यस्मान्ज्ञाने विशिष्ट उत्पन्ने प्रतिपन्ना विशिष्टो ऽर्थो ज्ञाप्यते । न त्वर्थ⁴⁾ उत्पाद्यते ।
 तथाहि नीलाकारे विज्ञान उत्पन्ने विशिष्टज्ञानं व्यवस्थापयति नीलज्ञानमनुभूतमिति
 न ज्ञानमुत्पादयति । किञ्चिदि (15. 20) त्यादिनैकस्यैव विज्ञानस्यांशांशितया व्यवस्था-
 प्यव्यवस्थापकत्वं दर्शयति । ननु च निर्विकल्पकं ज्ञानं विशिष्टाकारमुत्पन्नं कथं तस्य
 समानकाल एवांशितया⁵⁾ व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावो भवतीति मन्यमान पृच्छति ।
 15 व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकेत्यादिना (15. 22) । सदृशमित्यादि (15. 22—16. 1) । एवं
 मन्यते । न विज्ञानमेव निर्विकल्पकमात्मानं व्यवस्थापयति । किंतु प्रत्यक्षपृष्ठभाविना

1) MS. विज्ञानोत्तिर्निमि°.

2) MS. निमित्तत्वात्.

3) MS. निमित्तत्वं.

4) MS. नन्वर्थ.

5) MS. तथाहा.

6) MS. नीलाकाकारे.

7) MS. किञ्चित्यादिना एक°.

8) MS. व्यवस्थाप्य व्यवस्था°.

9) MS. एवं साक्षितया.

निश्चयप्रत्ययेन व्यवस्थाप्यते । तत्र चार्थाकारस्य व्यवस्थापनहेतुवगमाद्व्यव्यावृत्ति-
 भेदेनार्थबोधतया व्यवस्थाप्यस्योत्पादेन वेदनस्य तु व्यवस्थाप्यत्वम् । निश्चयप्रत्ययस्तु
 व्यवस्थापक इति । अमुमेवार्थं दर्शयति । तस्मादित्यादिना (16. 3) । ननु नीलज्ञानमु-
 त्पन्ने स्वसंवेदनप्रत्ययनिष्ठं यदि निश्चयवशात्प्रमाणव्यवस्था लभ्यते²⁾ तदा पुण्यते वक्तुं
 निश्चयप्रत्ययेन व्यवस्थाप्यत इति यावता निश्चयप्रत्ययं विनापि प्रमाणं भवत्येवेत्याहुः 5
 निश्चयप्रत्ययेनाव्यवस्थापितमित्यादि (16. 6) दर्शयति । यावत्प्रत्ययं स्वविषये
 स्वात्मनि निश्चयं नोत्पादयति न तावत्प्रमाणं भवति । आत्मव्यापारनिर्वर्तनात्³⁾ । तत-
 आद्यवसायं कुर्वदेव प्रमाणमिति (16. 7—8) निश्चयमपेक्षते । ननु यदि निश्चयं
 विना प्रमाणमेव न भवति प्रत्ययं विकल्पसहितं तर्हि प्रत्ययं प्रमाणं स्यान्न केवलं
 तदन्वयव्यतिरेकादिति मन्यमानश्चोदयति यद्येवमित्यादिना (16. 12) । नैतदेवम्⁴⁾ । 10

1) MS. °वसात्प्रमा°.

2) MS. लभते.

3) MS. °रानिर्वर्तनात्.

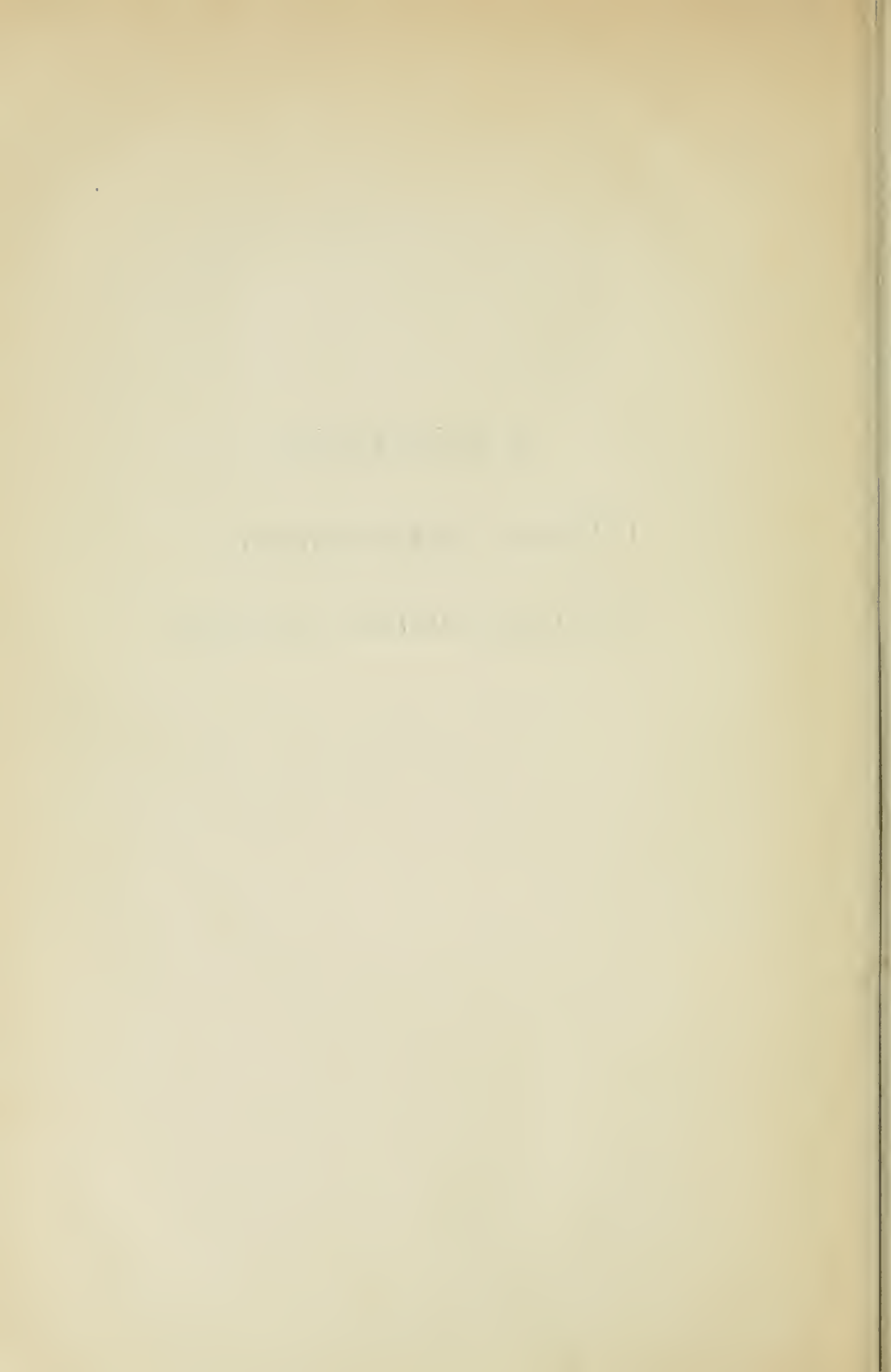
4) MS. नैतदैव. После этого можно еще читать слова उपरतापरतप्रमाणे
 ममाप्तकार्यो हि.....समस्त क्... после чего рукопись прерывается.

УКАЗАТЕЛИ:

I. Именъ собственныхъ.

II. Цитированныхъ стиховъ.

I.

आचार्यः (sc. धर्मकीर्तिः) 19. 5.
 आचार्यकदेशीयाः 20. 10.
 कुमारिलः 22. 8, 23. 10, 26. 12, 40. 3.
 चार्वाकः 8. 1, 15. 6.
 ज्ञानगर्भः 30. 8.
 टीकाकृत् sc. धर्मेत्तरः 20. 17.
 दिग्गगः 26. 11.
 धर्मेत्तरः 1. 2, 13. 5, 19. 6, 21. 12, 30. 7.
 नैयायिकः 15. 5, 20. 8, 27. 3, 40. 2.
 [प्रमाण]विनिश्चयटीका 10. 15, 18. 2,
 25. 15.
 बौद्धः 41. 12.
 मीमांसकः 8. 1, 15. 4, 19. 15, 27. 2,
 27. 5, 32. 10, 35. 6, 39. 8.

मीमांसभाष्य 16, 10.
 योगाचारः 19. 4, 19. 10—11, 21. 5.
 वार्तिककृत् (sc. धर्मकीर्तिः) 27. 8, 31. 5,
 38. 18.
 विनीतदेवः 3. 10, 13. 2, 13. 12, 16. 12,
 17. 4, 18. 14, 21. 10, 23. 19, 26. 7,
 36. 9.
 वेदान्तवादिन् 35. 8.
 वैभाषिकः 21. 4, 26. 9.
 वैयाकरणः 20. 2.
 शबरस्वामिन् 16. 10.
 शास्त्रभद्रः 13. 12, 16. 12.
 सांख्यः 32. 10, 33. 1, 35. 7.
 सौत्रास्तिकः 19. 10.

II.

अस्ति ह्यालोचनात्मकं 22. 9.
 ततः परं पुनर्वस्तु 19. 17.
 तदा ज्ञानं फलं तत्र 39. 14.
 तद् दृष्टावेव दृष्टेयु 31. 6.
 न सो ऽस्ति प्रत्ययो लोके 18. 6.

निर्विकल्पानुब्रह्मस्य 33. 16.
 प्रमाणफलते बुद्धोर् 40. 4.
 यद्वेन्द्रियं प्रमाणं स्यात् 39. 11.
 वाग्रूपता चेदुत्क्रामेद् 18. 4.
 सर्वमालम्बने धातं 19. 3.

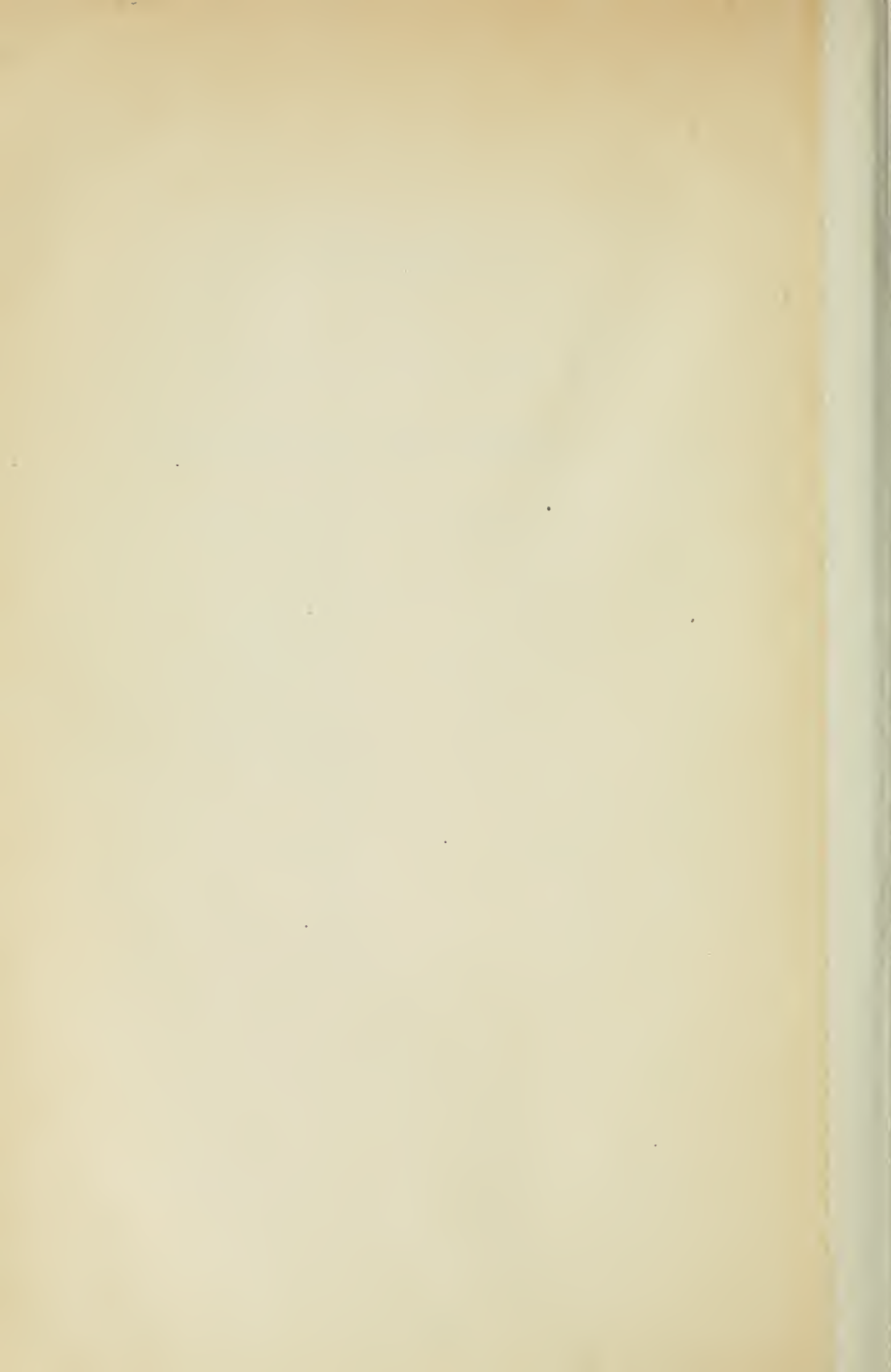

CORRIGENDA.

Напечатано:

Слѣдуетъ:

Стр. 19. 4—5	इति योगाचारमते । न तदप्य°	इति योगाचारमतेन । तदप्य°
» 24. 12	(1. 24)	(8. 24)
» 30. 13	°विकल्पा ने स्यादेव	°विकल्पो न स्यादेव
» 30. 18	°व्यतिरेको°	°व्यतिरेका°
» 31. 1	°निर्विकल्पको°	°निर्विकल्पकयो°
» 31. 3	°निर्विकल्पकयोः । येन	°निर्विकल्पकयोः । येन
» 31. 4	°त्पत्तिर्न स्यादेक°	°त्पत्तिर्न स्यात् । एक°
» 32. 1	चित्तचैता नामा°	चित्तचैतानामा°
» 35. 11	तच्च ⁴⁾	तच्च ⁴⁾
» 36. 4	तदेत्रेत्या°	तदत्रेत्या°
» 36. 7	मन्येत	मन्यते
» 40. 12	दर्शयितुं	दर्शयितुं

BIBLIOTHECA BUDDHICA.

СОБРАНИЕ БУДДИЙСКИХЪ ТЕКСТОВЪ,

ИЗДАВАЕМЫХЪ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІЕЮ НАУКЪ

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ АКАДЕМИКА С. Θ. ОЛЬДЕНБУРГА.

Изданы: Publiés:

- I. *Śikṣāsamuccaya*. Ed. C. Bendall. I—IV Fsc.
- II. *Rāṣṭrapālāpariprechā*. Publ. par L. Finot. I Fsc.
- III. *Avadānaśataka*. [Ed. J. S. Speyer. Vol. I (I—IV Fsc.). Vol. II. Fsc. I—II.
- IV. *Madhyamakavṛtti*. Publ. par L. de la Vallée Poussin. Fsc. I—VI.
- V. Сборникъ 300 Бурхановъ. Изд. С. Θ. Ольденбургъ. Ч. I.
- VI. А. Грюнведель. Описание буддійскаго собранія кн. Э. Э. Ухтомскаго. I—II Fsc.
- VIII. *Nyāyabindu* и *Nyāyabinduṭīkā* (тибетскій переводъ). Изд. Θ. И. Щербатской. Fsc. I—II.
- IX. *Madhyamakāvatāra* par Candrakīrti (traduction tibétaine). Publ. par L. de la Vallée Poussin. Fsc. III.
- X. *Saddharmapuṇḍarīka*. Ed. by Prof. H. Kern and Prof. Bunyiu Nanjio Fsc. I.
- XI. *Nyāyabinduṭīkāṭīppaṇī* толкованіе на сочиненіе Дармоттары *Nyāyabinduṭīkā*. Санскритскій текстъ съ примѣчаніями издать Θ. И. Щербатской.

Печатаются: Sous presse:

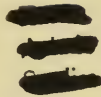
- III. *Avadānaśataka*. Ed. J. S. Speyer. Vol. II. Fsc. III.
- IV. *Madhyamakavṛtti*. Publ. par L. de la Vallée Poussin. Fsc. VII.
- VII. *Nyāyabindu* и *Nyāyabinduṭīkā* (санскритскій текстъ). Изд. Θ. И. Щербатской. Fsc. I.
- VIII. *Nyāyabindu* и *Nyāyabinduṭīkā* (тибетскій переводъ). Изд. Θ. И. Щербатской. Fsc. III.
- IX. *Madhyamakāvatāra* (traduction tibétaine). Publ. par L. de la Vallée Poussin. Fsc. IV.
- X. *Saddharmapuṇḍarīka*. Ed. by Prof. H. Kern and Prof. Bunyu Nanjio. Fsc. II.
- Abhisamayālaṅkāraprajñāpāramitopadeśaśāstra* (санскритскій и тибетскій тексты). Изд. Θ. И. Щербатской. Fsc. I.
- Mahāvayutpatti* съ указателемъ. Изд. И. П. Минаевъ и Н. Д. Мионовъ. Fsc. I.
- Тімаствуштік* (*Diśasvāstik*), ein buddhistisches Sūtra in uigurischer Sprache. I. Textausgabe und Uebersetzung von W. Radloff. II. Analyse der Brāhmī-glossen von Baron A. von Staël-Holstein.

Приготавливаются къ печати: En préparation:

- Karuṇāpuṇḍarīka*. Ed. by C. M. Ridding.
- Raṇcaviṇṇaśāhasarīkāpajñāpāramitāsūtra*. Изд. Θ. И. Щербатской и Б. Б. Барадинъ.
- Aparakoṣa* (тибетскій переводъ). Изд. Θ. И. Щербатской и Н. Д. Мионовъ.
- Kālacakratāntra*. Ed. Prof. A. Grünwedel.
- Sādhana-mālā*. Изд. С. Θ. Ольденбургъ.
- Saddharmalaṅkāvatāra*. Изд. Θ. И. Щербатской.
- Raṇcarakṣā*. Изд. С. Θ. Ольденбургъ.
- Śālistambasūtra* (санскритскій и тибетскій тексты). Изд. L. de la Vallée Poussin.

B
134
N8179

Nyāyabindutīkatippaṇī

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 08 11 07 020 0